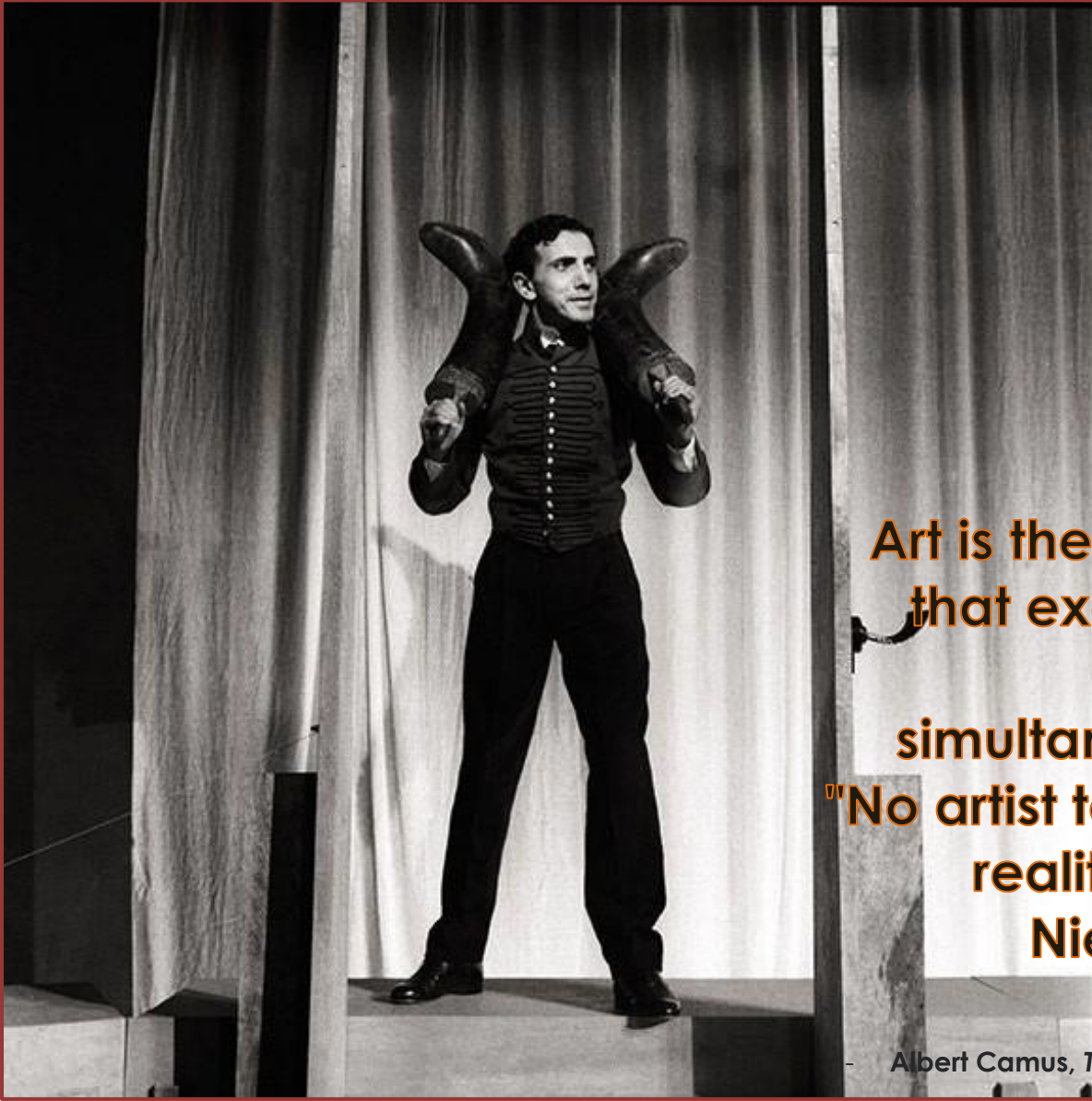

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

ત્રૈમાસિક
પુસ્તક: ૮૫ અંક: ૩

Art is the activity
that exalts and
denies
simultaneously.
"No artist tolerates
reality," says
Nietzsche.

— Albert Camus, *The Rebel*, 1951

ઈબ્રાહિમ અલ્કાઝી

જ. ૧૮ ઓક્ટોબર ૧૯૨૫, પૂના - અ. ૪ ઓગસ્ટ ૨૦૨૦, નવી દિલ્લી

કૃતિ, સંસ્કૃતિ, ચમત્કૃતિ

ફોર્બસ ગુજરાતી સભા

ત્રૈમાસિક

(પુસ્તક ૮૫, અંક ૩)

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર

૨૦૨૦

સંપાદક:

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર - હેમન્ત દવે

ફોર્બસ
ગુજરાતી
સભા

ફોર્બસ ગુજરાતી સભા

(સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૬૫)

કીર્તન કેન્દ્રને ત્રીજે માળે, ઉત્પલ સંઘવી સ્કૂલ સામે, સંત જ્ઞાનેશ્વર માર્ગ,

જૂહુ, વિલેપારલે (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૪૮

ટેલિફોન: ૮૧-૨૨-૨૬૨ ૫૦૮ ૧૦

Email: forbes_gs@yahoo.co.in

www.forbesgujratisabha.org

મુદ્રક-પ્રકાશક: સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર
૩૦૨ બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૪

સંપાદકીય સંપર્ક:

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

હેમન્ત દવે

૩૦૨ બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ,
સમા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૪,
મો. ૯૨૨૮૧૮૭૪૩૬
Email: sitanshuy@gmail.com

ઇતિહાસ વિભાગ, માનવવિદ્યાભવન,
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦,
મો. ૯૮૨૫૦૧૦૨૬૧
Email: hemantdave@spuvvn.edu

આવરણ-સંકલ્પના:

પીયૂષ ઠક્કર, મનીષ શાહ

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક લવાજમ:

એક વર્ષ માટે: રૂ. ૩૫૦ પાંચ વર્ષ માટે: રૂ. ૧૫૦૦ છૂટક અંક: રૂ. ૧૦૦

લવાજમ મોકલવાનું સરનામું:

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, કીર્તન કેન્દ્રને ત્રીજે માળે, ઉત્પલ સંઘવી સ્કૂલ સામે, સંત જ્ઞાનેશ્વર માર્ગ,
જૂહુ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૪૮

ઇ-લવાજમની વિગત

Account Name: SHRI FORBES GUJARATI SABHA

Account No.: 036601001151

Bank & Branch: ICICI Bank - Juhu branch

IFS Code: ICIC0000366

અક્ષરોંકન:

મહેશ યાવડા, દિયા અક્ષરોંકન, યાવડા નિવાસ, વાસણા (બોરસદ) ૩૮૮ ૫૪૦, મો. ૯૧૦૬૬ ૩૫૩૩૭

મુદ્રણસ્થળ:

જવનિકા પ્રિન્ટર્સ, કારેલીબાગ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૧૮, ફોન: ૦૨૬૫-૨૪૬૧૨૪૪

સંશોધન વિશે થોડુંક

હેમન્ત દવે

ગતાંકમાં આપણે પૂર્વકાર્ય એવા નામ હેઠળ સાહિત્યસમીક્ષા વિશે થોડી વાત કરી હતી. આવી સમીક્ષા વિદ્યાકીય સંશોધનનો એક અગત્યનો અંગભૂત ઘટક છે. કરવા ધારેલા સંશોધનને એ વિષયમાં મૂકવા માટે એ વિષયમાં અથવા એ વિષયને લગતું કયું કામ પહેલાં થઈ ચૂક્યું છે એ જાણવું અનિવાર્ય છે. આવા અગાઉ થઈ ગયેલા કામની સમીક્ષા એટલે સાહિત્યસમીક્ષા. પોતાના સંશોધ્ય અથવા સંશોધિત વિષયને લગતી બાબતોમાંથી કેટલી એમાં આવે છે, એમાં શી વિશેષતા છે, કઈ વિગતો રહી ગઈ છે એની માહિતી આપવાની હોય છે; એ લખાણોનું ચિકિત્સક દષ્ટિએ પૃથક્કરણ અને મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય છે. કોઈ વિષયવિશેષમાં અત્યાર સુધી કેટલું કામ થયું છે એ જાણવા માટે પણ સ્વતંત્ર લેખ રૂપે સાહિત્યસમીક્ષા કરવામાં આવે છે. ક્યારેક આવી સમીક્ષા ગ્રંથરૂપે પણ પણ હોય. જેમ કે, જોર્જ કાર્ટોનાનું પાણિનિ: અ સર્વે ઓવ રીસર્ચ ૧૯૮૦ સુધી જુદી જુદી ભાષામાં થયેલાં સંશોધનોની વિભાગવાર સારગ્રાહી અને સમીક્ષાત્મક માહિતી આપે છે. એન. એ. ગોરેનું અ બિબ્લિઓગ્રાફી અવ ધ રામાયણ પણ આવું જ પુસ્તક છે. ક્યારેક આવાં સર્વેક્ષણ એકાધિક બૃહદ્કાય ગ્રંથોમાં વિસ્તરે એમ પણ બને. જેમ કે, હાઈરિશ ફોન શટાઈટનકોન સંપાદિત એપિક એન્ડ પુરાણિક બિબ્લિઓગ્રાફી (અપટુ ૧૯૮૫) બે ગ્રંથમાં છે જ્યારે લ્વી રનૂએ બિબ્લિઓગ્રાફી વેદિક નામે શરૂ કરેલી અને રા. ના. દાંડેકરે વેદિક બિબ્લિઓગ્રાફી નામે આગળ ચલાવેલી ગ્રંથસૂચિ છ ગ્રંથોમાં છ હજાર જેટલાં પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરી છે. સંશોધન-પ્રકલ્પ માટે અનુદાન મેળવવા માટેની અરજીમાં પણ સાહિત્યસમીક્ષા એક અનિવાર્ય વિભાગ તરીકે આવે છે.

પૂર્વેનાં સંશોધનોની તપાસ સામાન્ય રીતે (ઉપર જણાવી તેવી) ગ્રંથસૂચિઓને આધારે તથા સામયિકસૂચિઓને આધારે (જો એવી સૂચિઓ હોય તો) કરવામાં આવે છે. એવી સૂચિઓના અભાવમાં પોતાના વિષયને લગતાં સામયિકોના બધા અંકો જોવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી.^૧

૧ કમનસીબે ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે આવી સૂચિઓ એ કેટલી ઉપયોગી થશે એનો ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના જ બનાવવામાં આવતી હોવાથી એમાં સંશોધકનાં સમય અને શક્તિનો જોઈએ તેટલો બચાવ થઈ શકતો નથી.

ગુજરાતીમાં જોડણીનો પ્રશ્ન તપાસવા માટે ખાસ કરીને પંડિતયુગના સામયિકોમાંથી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનોની કાર્યવાહીમાંથી, અને કોશ-વ્યાકરણના ગ્રંથોમાંથી પસાર થવું અનિવાર્ય બને. ગુજરાતના ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વની તપાસ માટે સ્વાધ્યાય, પથિક, કુમાર, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક, ઇત્યાદિ જેવા સામયિકોની ખાંખત કરવી પડે. બને ત્યાં સુધી પોતાના વિષયને લગતાં છેવટનાં સંશોધનો તપાસી જવાં જોઈએ.

એક એવી માન્યતા છે કે પૂર્વકાર્યની તપાસ એટલે જે તે પુસ્તકનું કે સંશોધનલેખનું સમગ્રતયા અવલોકન અથવા સમીક્ષા. કેટલીક વિદ્યાશાખાઓના સંશોધનનિબંધોમાંથી પસાર થતાં એવું જોવા મળ્યું કે મોટા ભાગના પદવીવાંચ્છુ વિદ્યાર્થીઓ અગાઉના સંશોધનોમાંથી પૂર્વકાર્યનો બેઠો ઉતારો કરે છે. ખરું જોતાં, એક જ પુસ્તક કે સંશોધનલેખનું અવલોકન જે તે સંશોધકની સમસ્યા અનુસાર જુદી જુદી રીતે થાય અથવા કરવું પડે. એક ઉદાહરણ આપી સ્પષ્ટ કરીએ. કલાપીના કાવ્યસર્જનમાં સંચિતનો હાથ હતો એવી પૂર્વધારણા લઈ ચાલનાર સંશોધક રમેશ મં શુક્લના ગ્રંથ કલાપી અને સંચિતની જે રીતે વાચન-સમીક્ષા કરશે તે રીતે સંચિતની ભૂમિકા નકારનાર નહીં કરે. મધ્યકાલીન કવિતામાં કાવ્યતત્ત્વની તપાસ કરનાર ઉમાશંકર જોશીના અખોમાં પોતાનું ધ્યાન અખાની કવિતા ઉપર કેન્દ્રિત કરશે જ્યારે મધ્યકાલીન કવિતામાં સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ એવો વિષય લેનાર એ જ ગ્રંથમાં આવતા સામાજિક પરિવેશના નિર્દેશોની નોંધ લેશે અને એ રીતે બન્નેનું અખોને લગતું સમીક્ષાત્મક લખાણ જુદું પડશે.

સંશોધન માટે સ્વીકારેલા ક્ષેત્રમાં ઉપલબ્ધ સાધનોની તપાસ, મૂલ્યાંકન, અને ઉણપની ચર્ચા એ પૂર્વકાર્ય છે. આ રીતે જોતાં, એ

૧. સર્વેક્ષણ છે, વિહંગાવલોકન અથવા સિંહાવલોકન છે.
૨. ઉપલબ્ધ સામગ્રીનું સુયોગ્ય ચયન છે, સાર નથી.
૩. સામગ્રીનું ચિકિત્સક દષ્ટિએ પરિશીલન છે.

ઘણી વાર એવી ફરિયાદ મળે છે કે અમુક વિષયમાં તો કશી સામગ્રી મળતી જ નથી. એનાં કારણો તપાસતાં જોવા મળે છે કે,

૧. સામગ્રી ક્યાં મળે એની અધ્યેતાને કે એમના માર્ગદર્શકને માહિતી નથી
૨. સામગ્રીની જાણ હોવા છતાં એમણે પૂરતું વાચન કર્યું નથી
૩. સામગ્રી એવી ભાષામાં છે જેની એમને જાણકારી નથી
૪. સામગ્રીનું સ્વરૂપ એવું છે કે જે માટે જે તે વિદ્યાશાખાના વિશેષ અભ્યાસની આવશ્યકતા હોય (જેમ કે, પુરાલિપિશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ, વગ)

પુસ્તકો અને સામયિકોના અંકીકરણની પ્રવૃત્તિ આપણે ત્યાં હજુ મંદપ્રાણ જ રહી છે; જે અંકીકરણ થયું છે તે સઘસહાયક નીવડતું નથી. ગુજરાતનાં ગ્રંથાલયોમાં સામયિકોના બધા અંકો સચવાયા હોય એવું તો ભાગ્યે જોવા મળે. આ બધા કારણોસર જેને સંશોધન કરવું છે એને ટૂંકા સાધનોથી ચલાવી લેવું પડે છે અથવા તો (અંગત અનુભવે કહું તો) ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલય સુધી જવા ન મળે ત્યાં સુધી સંશોધનકાર્ય અટકાવી રાખવું પડે છે.

૫. સામગ્રી ખરેખર છે જ નહીં.

ઘણી વાર આવું સાહિત્ય જેની પાસે હોય તે એ આપવા રાજી ન હોય એમ બને પણ એ જુદો મુદ્દો થયો.

ઉપર ચર્ચેલાં કારણોને ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશની નવી સંવર્ધિત આવૃત્તિમાં હરિવલ્લભ ભાયાણીએ સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિઓ સંપાદકોના તદ્વિષયક અજ્ઞાનને કારણે કે પૂરતા વાચનના અભાવે આમેજ થઈ શકી નથી. રબારી જ્ઞાતિ વિશે સંશોધન કરનાર એક વિદ્યાર્થીની મુશ્કેલી સાધનોના અભાવની હતી. એમને બી. એલ. માંકડના 'રબારીઝ અવ કાઠિયાવાડ' લેખનો ખ્યાલ નહોતો (મારા વાંચવામાં આ લેખ પાછળથી આવ્યો).^૨ એ લેખ એમને મળ્યો હોત તો પણ અંગ્રેજીની જાણકારીના અભાવે તેઓ એનો ઉપયોગ કરી શક્યા હોત નહીં. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારો જર્મન ભાષાના અજ્ઞાનને કારણે ઉત્તર વૈદિક યુગના સમાજ અને અર્થકારણ વિશેના વિલ્હેમ રાઉના કે ક્લાઉસ મ્યૂલિઉસનાં જર્મન લખાણોનો લાભ લઈ શકતા નથી, ને એટલે અંશે એમનાં લખાણો અદ્યતન નથી. કોઈ સામાન્ય કુટુંબનો બસો કે ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનો ઇતિહાસ આલેખવો હોય તો એ એના લગતાં સાધનોના અભાવમાં એ કામ લગભગ અશક્ય બને, પણ બાકીના વિષયોમાં સામગ્રી ન હોવાની શક્યતા ઓછી છે. અલબત્ત, સામગ્રી ન જ મળે તો વિષય ફેરવવો પડે.

સંશોધનલેખન કરતી વખતે ઘણી વાર પૂર્વસૂચિઓનાં લખાણોની ચિકિત્સા કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. બલકે એ પ્રકારની સમીક્ષાના અભાવમાં વિષયમાં પ્રગતિ સાધી શકાતી નથી. આ પ્રકારની ચર્ચામાં અગાઉના લેખકોના મતનું ખંડન પણ કરવું પડે છે. આ પ્રકારના ખંડનાત્મક વિવેચનમાં પોતાની વાત અસરકારક રીતે રજૂ કરવા માટે, પ્રતિપક્ષ અથવા મંતવ્ય શી રીતે ગેરવાજબી છે, તાર્કિક રીતે તેમજ વિગતની દૃષ્ટિએ પણ ભૂલભરેલું છે તે બાબત વાચકને ગળે વાત ઉતારવા માટે પુરાવાઓ, આધારો, દાખલા-દલીલો અને તર્કશક્તિ જ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ પ્રકારની સમીક્ષામાં સામા પક્ષનું માન જાળવીને પ્રતિવાદ કરવો જોઈએ. ઘણા લેખકો આવા કિસ્સામાં મોટા ભાગે તો અંગત રાગદ્વેષને કારણે અભિનિવેશપૂર્ણ વ્યવહાર કરી બેસે છે. મહર્ષિ યાસ્ક તેમના નિરુક્તમાં કૌત્સના વેદમંત્રો વિશેના વિચારોની ચિકિત્સા કરે છે અને પછી તેને તોડી પાડે છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં મહર્ષિ કોઈ પણ ઠેકાણે પોતાની ભાષાને કઠોર કરતા નથી, જે સન્માન સાથે, જે ગરિમા સાથે તેઓ સામા પક્ષના મતની ટીકા કરે છે તે ભારતીય સંશોધનપદ્ધતિનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. અગાઉ ચરકસંહિતાનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું તે ફરી ઉપયોગમાં લઈએ. રોગોત્પત્તિ વિશે આચાર્ય કૌશિકનો મત એવો હતો કે માતાપિતા વિના ષડ્ધાતુની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી? માટે રોગનું કારણ પણ માતાપિતા છે (કસ્માન્માતાપિતૃભ્યાં હિ વિના ષડ્ધાતુજો ભવેત્ [...] પિત્રયા મેહાદયશ્ચોક્તા રોગાસ્તાવત્ર કારણમ્ ।। ૨૫. ૧૬-૧૭). બીજી રીતે કહેતાં, મેહ, વગેરે રોગ આનુવંશિક હોય છે એમ એમનું મંતવ્ય હતું. એના વિરોધ રૂપે આચાર્ય ભદ્રકાપ્ય કહે છે કે જો એમ જ હોય તો અંધના પુત્ર અન્ધ જન્મવા જોઈએ, પણ એવું તો નથી (નહ્યન્ધોઽન્ધાત્ પ્રજાયતે, એજ, ૧૮). પણ આ પ્રકારની તર્કશક્તિ અને વિગતો-માહિતીના અભાવમાં કેટલીક વાર

2 B. L. Mankad. 1940. Rabaris of Kathiawar: a social study. *Journal of the University of Bombay* 7 (4): 31-71.

લેખકો કુરુચિપૂર્ણ અસંસ્કારી ભાષાનો અને વ્યક્તિગત આક્ષેપોનો સહારો લેતા હોય છે. એમની કદાચ એવી માન્યતા હોય છે કે બળકટ પુરાવા કે ધારદાર દલીલથી નહીં પરંતુ શાલિનતાવિહોણી ભાષા પ્રયોજવાથી કે સામા પક્ષના અંગત જીવન પર આરોપ મૂકવાથી પોતાના મુદ્દા સાચા બની જાય છે.

આ અંકનાં લેખકો

સંપાદક

સિતાંશુ યશશ્વન્દ્ર : ૩૦૨ બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા, વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૪,
Email: sitanshuy@gmail.com

હેમન્ત દવે : ઇતિહાસ વિભાગ, માનવવિદ્યાભવન, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર
૩૮૮ ૧૨૦, મો. ૯૮૨૫૦૧૦૨૬૧, Email: hemantdave@spuvvn.edu

લેખકો

લલિતકુમાર પટેલ : એસોસિએટ પ્રોફેસર (સાહિત્ય) અનુસ્નાતક વિભાગ, શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત
યુનિવર્સિટી, વેરાવળ

એસ. ડી. દેસાઈ : બી-૫, સુચિતા એપાર્ટમેન્ટ, વિજય ચાર રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯

કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, એમ. જી. એસ. સ્કૂલ પાછળ, કાલોલ
(પંચમહાલ) ૩૮૮૩૩૦ ફોન: ૯૯૨૪૭ ૩૫૧૧૧

જેલમ હાર્દિક : Email: jelahardik@gmail.com

વિપુલ કલ્યાણી : Email: vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

મણિભાઈ પ્રજાપતિ : કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, એલ. ડી. આર. પી. એન્જિનિયરીંગ કોલેજ કેમ્પસ,
સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર ૩૮૨ ૦૧૫

હરેશ ધોળકિયા : ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પેરીસ બેકરી પાસે, ભુજ-કચ્છ ૩૭૦ ૦૦૧
ફોન : (૦૨૮૩૨) ૨૨૭૯૪૬

અરુણ વાઘેલા : પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
ફોન: ૯૬૩૮૯ ૮૧૩૮૮

ભાવક અને તેની દષ્ટિએ કાવિદાસ

લલિતકુમાર પટેલ

(૧)

પ્રાચીનકાળથી ભારતીય સાહિત્ય ઉત્તમ વક્તા અને શ્રોતાની અપેક્ષા રાખનારું છે. ઉત્તમ શ્રોતા-ભાવકની અપેક્ષા વેદોમાં રહેલી છે.

આ નો ભદ્રા: ક્રતવો યન્તુ વિશ્વતોઽદબ્ધાસો અપરિતાસ ઉદ્ભિદ: ।

દેવા નો યથા સદમિદ્વૃધે અસત્રપ્રાયુવો રક્ષિતારો દિવે દિવે ।। (ऋગ્વેદ ૧.૮૯.૧)

(ચારેબાજુથી અમને હિંસા વગરના, ઓળંગી ન શકાય તેવા, આર-પાર નીકળી જનારા, ઉત્તમ કલ્યાણકારી વિચારો (યજ્ઞો) પ્રાપ્ત થાઓ. જેવી રીતે દેવો હંમેશાં અમારી અભિવૃદ્ધિમાં તલ્લીન રહે અને દિન-પ્રતિદિન તે પ્રમાદરહિત બનીને (સાવધાન બનીને) અમારા રક્ષક બની રહે.)

ભદ્રં કર્ણેભિ: શૃણયામ દેવા ભદ્રં પश्येमाक्षभिर्यजत्रा: ।

સ્થિરૈરઙ્ગૈસ્તુષ્ટુવાંસસ્તનૂભિર્વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુ: ।। (૧.૮૯.૮)

(હે દેવો અમે કાનોથી ભદ્રવચન જ સાંભળીએ. હે પૂજનીય દેવો આંખોથી અમે ભદ્રદંશ્ય જ જોઈએ. સ્થિર અંગોથી હંમેશાં દેવોની સ્તુતિ કરતાં રહીને અમે પોતાના શરીરથી એ આયુષ્યને પ્રાપ્ત કરીએ જે દેવોએ અમને આપ્યું છે.)

વક્તા ઉત્તમ હોય તેમ શ્રોતા પણ ઉત્તમ હોય તેવી અપેક્ષા મહાભારત પણ રાખે છે – અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા. (૩.૩૭.૨) હિતકારી અને મનોહારી વચનને દુર્લભ ગણાવતાં કિરાતાર્જુનીય પણ કહે છે કે – હિતં મનોહારી ચ દુર્લભં વચ: । (૧.૩) ભાગવતપુરાણ પણ ઉત્તમ વક્તા અને શ્રોતાની એક પરંપરા બતાવે છે. તે મુજબ નારાયણે બ્રહ્માને ભાગવતપુરાણ કહ્યું, બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું,

નારદે વેદવ્યાસને સંભળાવ્યું, વેદવ્યાસે શુકદેવને અને શુકદેવે પરિક્ષિતને કહ્યું. આમ, શ્રોતા જ કમશઃ ઉત્તમ વક્તા બને છે. કથામાં ઉત્તમ શ્રોતા હોય, કાવ્યમાં ઉત્તમ રસિક હોય અને નાટક વગેરેમાં ઉત્તમ પ્રેક્ષક હોય તો જ કથા, કાવ્ય કે નાટક સફળ બને છે. જ્યાં સુધી વાચકો, પ્રેક્ષકો, સહૃદયો, રસિકોને આનંદ ન આવે ત્યાં સુધી તે કૃતિ સફળ ગણાતી નથી. આ બાબતને વ્યક્ત કરતાં કાલિદાસ પણ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં કહે છે કે - આપરિતોષાદ્ વિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ । (૧.૫) કવિની વાણી અને તેમાં રહેલા માધુર્યને અનુભવીને-પીને જેવું સુખ ભાવકો અને રસિકો અનુભવે છે તેવું બીજા કોઈ નહીં. વસ્તુતઃ કાવ્યના બે પક્ષ હોય છે: અભિવ્યક્તિ પક્ષ અને અનુભૂતિ પક્ષ. આ બંને પક્ષના પ્રભાવથી કાવ્ય અને ભાવકની વચ્ચે એકત્વ સધાય છે. આ એકત્વ જ રસાત્મકતા છે. આ રસાત્મકતાનો આવિર્ભાવ વિલક્ષણ કવિકર્મથી થાય છે. આવા વિલક્ષણ કવિકર્મની પ્રશંસામાં આચાર્ય આનંદવર્ધન કહે છે કે -

પ્રતીયમાનં પુનરન્યદેવ વસ્ત્વસ્તિ વાણીષુ મહાકવીનામ્ ।

યત્ તત્ પ્રસિદ્ધાવયવાતિરિક્તં વિભાતિ લાવણ્યમિવાઙ્ગનાસુ ।। (૧.૪)

આવા વિલક્ષણ કાવ્યકર્મ માટે કારણ શું? એ બાબતનો વિચાર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બે રીતે થયો છે. કેટલાક આચાર્યોના મત મુજબ પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ આ ત્રણ મળી દંડયકચીવરન્યાયથી કાવ્યનિર્માણ પ્રત્યે હેતુ છે. તો અન્ય આચાર્યો પ્રતિભા કે શક્તિને જ કાવ્યનિર્માણમાં હેતુ ગણે છે. રાજશેખર નામના આચાર્ય પોતાના કાવ્યમીમાંસા નામના ગ્રંથમાં શક્તિને જ કાવ્યનિર્માણમાં હેતુ માની પ્રતિભાના બે પ્રકાર ગણાવે છે: કારયિત્રી પ્રતિભા અને ભાવયિત્રી પ્રતિભા. તેઓ કહે છે કે ભાવયિત્રી પ્રતિભા જ કવિના શબ્દાર્થ સંયોજનરૂપી શ્રમ અને મનોગત અભિપ્રાયનું ભાવન કરાવે છે. તે જ પ્રતિભાથી કવિનું વ્યાપારરૂપી વૃક્ષ ફલિત થાય છે. ભાવકના અભાવમાં કવિનું વ્યાપારરૂપી વૃક્ષ નિષ્ફળ બની જાય. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓ ભાવક સહૃદય હોય તેવી અપેક્ષા રાખે છે. સહૃદયના મનને આનંદ થાય તેટલા માટે કાવ્ય, નાટક કે ફિલ્મ હોય છે.

સહૃદયમનઃ પ્રીતયે એવું આનંદવર્ધન કહે છે. (૬૯૦ ૧.૧)

સવાસનાનાં નાટ્યાદૌ રસસ્યાનુભવો ભવેત્ ।

નિર્વાસનાસ્તુ રઙ્ગાન્તર્વેશમકુહ્યાશમસત્રિભાઃ ।।

અર્થાત્ વાસનાયુક્ત ભાવકો જ નાટક વગેરેમાં રસાનુભૂતિ કરી શકે છે. વાસનારહિત લોકો તો રંગશાળાની ભીંતો, લાકડા અને પથ્થરો છે. સહૃદયની વ્યાખ્યા લોચનકાર આ પ્રમાણે કરે છે - યેષાં કાવ્યાનુશીલન-અભ્યાસવશાદ્ વિશદીભૂતે મનોમુકુરે વર્ણનીય-તન્મયીભવનયોગ્યતા તે સહૃદયસંવાદમાજઃ સહૃદયાઃ । અર્થાત્ કાવ્યના અનુશીલનના અભ્યાસને લીધે વિશદ બનેલા મનના દર્પણમાં વર્ણનીય વસ્તુ સાથે તન્મય થઈ જવાની યોગ્યતા હોય, તેઓ પોતાના હૃદયની સાથે સંવાદિતા સાધી શકે તે સહૃદય જન કહેવાય. અંગ્રેજીમાં સહૃદયના વિભાવની નજીક જતો connoisseur શબ્દ છે.

(૨)

ભાવકના પ્રકારો:

રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં પ્રતિભાના આધારે ભાવકના ચાર પ્રકાર પાડ્યા છે: (૧) અરોચકી, (૨) સતૃણાભ્યવહારી, (૩) મત્સરી, (૪) તત્ત્વાભિનિવેશી^૧

૧. અરોચકી: ન રોચયતિ પ્રીણયતિ ઇતિ અરોચકો નામ રોગવિશેષ: । જેને કંઈ પણ ન ગમે તે અરોચકતા નામનો રોગ છે. આવા રોગથી યુક્ત વ્યક્તિને સ્વાદિષ્ટ અન્નમાં પણ રુચિ ન થાય, તેવી રીતે અરોચકી ભાવકોને સરસ કાવ્યમાં પણ રુચિ થતી નથી. રસયુક્ત કાવ્ય પણ તેમને રીઝવી શકતું નથી. કાવ્ય તુચ્છ હોવાના ભાવથી તેઓ નાસાક્ષિ-સંકોચનાદિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ અરોચકતા પણ બે પ્રકારની હોય છે: નૈસર્ગિક અને જ્ઞાનયોનિ. નૈસર્ગિક અરોચકતા સ્વભાવથી જ હોવાથી તે ક્યારેય દૂર થતી નથી, જ્યારે જ્ઞાનયોનિ અરોચકતા વિશિષ્ટ અર્થયુક્ત કાવ્ય હોય તો પ્રસન્નતામાં પરિણમે છે. વિશિષ્ટ અર્થયુક્ત કાવ્યથી જ્ઞાનજન્ય અરોચકતાવાળો ભાવક ખુશ થઈ ઊઠે છે.

૨. સતૃણાભ્યવહારી: બરાબર ભૂખ્યો થયેલો માણસ થાળીમાં પીરસેલું ગમે તેવું ભોજન પણ પ્રસન્ન બનીને જમે છે. અપરિત્યજ્ય ખાદન્તિ ઇતિ સતૃણાભ્યવહારિણ: । આવા લોકો બધું જ ખાઈ જાય છે. ‘ભૂખ્યો ન જુઓ ટાઢો ભાત’ની જેમ તેમનું તાત્પર્ય ભોજનમાં હોય છે, મધુર કે અમધુરના વિવેકમાં નહીં. તેમ આ પ્રકારના ભાવકો વિવેચન કરવામાં સમર્થ હોતા નથી. કાવ્યમાં રહેલા ગુણ કે અવગુણનો તેઓ વિવેક કરી શકવામાં સમર્થ નથી હોતા. તેથી આવા ભાવકો અનપેક્ષિત બાબતોનું ગ્રહણ કરી લે છે અને અપેક્ષિત બાબતોને છોડી દે છે ફિલ્મ કે નાટકમાં શું ગ્રહણ કરવું અને શું ગ્રહણ ન કરવું તે અગત્યનું હોય છે. રામ જેવા બનો, રાવણ જેવા નહીં, એવો રામાયણનો ધ્વનિ છે તેવું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. વિવેક કરીને ચાલવાથી જ બુદ્ધિ મધુ પ્રાપ્ત કરે છે. માટે ભાવકે-આલોચકે યથાર્થદ્રષ્ટા બનવું જોઈએ.

૩. મત્સરી: મત્સરી ભાવકો દષ્ટ પદાર્થોને પણ જોતા નથી. કાવ્યમાં રહેલા ઉત્તમ ગુણોને પણ તે જોતા નથી. ‘પ્રતિભાતમપિ ન પ્રતિભાતિ’ કારણે પરગુણના કથનમાં તેઓ વાણીનું સંયમન કરે છે. નિર્મત્સર એવો પ્રતિભાસમ્પન્ન મનુષ્ય દુર્લભ હોય છે.

૪. તત્ત્વાભિનિવેશી: તત્ત્વે વસ્તુયાથાર્થે અભિનિવેશ: આગ્રહ: યસ્ય સ: તત્ત્વાભિનિવેશી । વસ્તુની યથાર્થતામાં જેનો આગ્રહ છે તેવો તત્ત્વાભિનિવેશી ભાવક તો હજારોમાં એક હોય છે. તે કાવ્યના શ્રમને જાણનારો આલોચક હોય છે, જે શબ્દોની ગુંફનવિધિનો વિવેક રાખે છે. સરસ સૂક્તિઓથી આહ્લાદિત બની જાય છે. સઘન રસામૃતનું પાન કરે છે તથા કાવ્યના ગૂઢ તાત્પર્યનું ચિંતન કરે છે.

૧ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસાના ચોથા અધ્યાયમાં પ્રતિભાના મુખ્ય બે પ્રકાર ગણાવ્યા છે - ભાવચિત્રી અને કારચિત્રી. તેમાં ભાવચિત્રી પ્રતિભાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભાવકના વિવિધ પ્રકારોની ચર્ચા કરી છે. જેના આધારે પ્રકારોનું વિવેચન આ લેખમાં કરવામાં આવ્યું છે.

બીજી રીતે પણ ભાવકને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય: (૧) ફક્ત કાવ્યમાંથી ગુણોનું ગ્રહણ કરે તેવા ભાવકો, (૨) કાવ્યમાંથી ફક્ત દોષોનું ગ્રહણ કરે તેવા ભાવકો, (૩) ગુણોનું ગ્રહણ કરી દોષોનો ત્યાગ કરે તેવા ભાવકો.

(૩)

વાચક-કેન્દ્રી વિભાવના (Reader Response Theory)

વાચક-કેન્દ્રી વિભાવનાઓ ૧૯૬૦ પછી યુરોપ, અમેરિકામાં જન્મી. રશિયન સ્વરૂપવાદે અને નવ્યવિવેચને કૃતિને સાહિત્યિક કૃતિના આકારમાં જોઈ. એમના મતે દરેક સાહિત્યિક કૃતિ એક સ્વાયત્ત એકમ છે અને પોતે જ પોતાની અંદર એક અર્થ ધરાવે છે. કૃતિના વિભિન્ન ઘટકો અને તેમના સંયોજનમાં આ અર્થ પડેલો છે, એ અર્થને સમજવો એ વિવેચનનું કાર્ય છે. એટલે વિસ્માટે પ્રભાવલક્ષી દોષ (affective fallacy)ના વિચાર દ્વારા વાચકનો પ્રતિભાવ કૃતિની કળાત્મકતાનો આધાર ન બની શકે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું.

વાચક-કેન્દ્રી વિવેચકો નવ્યવિવેચકોથી જુદા પડે છે. તેઓના મતે વાચક કૃતિના અર્થને નિષ્ક્રિય રીતે જ પામતો નથી પરંતુ કૃતિના વાચન દરમ્યાન તેની ચેતના પણ સક્રિય રીતે કૃતિ સાથે જોડાય છે. આ વિભાવનામાંથી નીચેના મુદ્દા સ્પષ્ટ થાય છે:

- સર્જક-કેન્દ્રી વિવેચન પરથી ખસી વાચકના પ્રતિભાવ પર ધ્યાન.
- કૃતિના અર્થનિર્માણમાં વાચકનો પ્રતિભાવ મહત્ત્વનો છે.
- દરેક કૃતિને એક જ ચોક્કસ અર્થ હોય છે, તે વાત સાચી નથી.

ઉપર્યુક્ત બાબતોને માનવાથી કેટલાક પ્રશ્નો પેદા થાય છે. જેમ કે કૃતિના અર્થ અને વાચકના ચિત્તમાં જન્મતા અર્થ, આ બંને વચ્ચે શાનો અને કેટલો સંબંધ છે? કયો અર્થ સ્વીકાર્ય છે? આવા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે ભાષાવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર લેવાથી વિભિન્ન વાચક-કેન્દ્રી વિભાવનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. જેમ કે, ડિલનની વાઝમય-વિશ્લેષણની વિભાવના, જોનાથન કલરનો સંરચનાવાદ. કલરે નોમ ચોમ્સ્કીની ભાષાવિષયક ક્ષમતા પ્રયોગની વિભાવનાના આધારે ક્ષમતાનો વિચાર રજૂ કર્યો. કાલિદાસના અભ્યાસી એવા સ્ટેન્લી ફીશે એમના *Literature in Reader: Affective Stylistics* (૧૯૭૦)માં કૃતિ જ અર્થની ધારક છે, એનો વિરોધ કરી કૃતિના અર્થનું સાચું નિર્માણ ભાવકના ચિત્તમાં થાય છે, તે વાત કરી. આ દૃષ્ટિએ કાલિદાસના કેટલાંક કાવ્યોનું અવલોકન કરીએ.^૨

૨. જયંત ગાડીત (સંપાઠ) અનુઆધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞા કોશ પુસ્તકના આધારે ઉક્ત વિગત પ્રાપ્ત કરેલી છે.

(૪)

કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં ભાવક દષ્ટિ -

દ્વયં ગતં સમ્પ્રતિ શોચનીયતાં સમાગમપ્રાર્થનયા કપાલિનઃ ।

કલા સા ચ કાન્તિમતી કલાવતસ્ત્વમસ્ય લોકસ્ય ચ નેત્રકૌમુદી ।।^૩

‘એક તો તે કલાવાન ચંદ્રમાની કાન્તિમતી કલા અને બીજી આ લોકનાં નેત્રોની કૌમુદી તું (પાર્વતી) બંને આ સમયે કપાલી(શંકર)ના સમાગમની પ્રાર્થનાથી શોચનીયતાને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.’

વંશસ્થ છંદનિબદ્ધ આ શ્લોકમાં બટુકરૂપે પાર્વતીની પરીક્ષા કરવા આવેલા શિવ પાર્વતીનો ઉપહાસ કરે છે. કવિજનો કેવી રીતે વિશેષ શબ્દોનું અભિધાન કરનારા શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરે છે, તેનું આ ઉદાહરણ છે.

શંકરવાચક સહસ્ર શબ્દો હોવા છતાં કપાલિનઃ શબ્દ જુગુપ્સા વાચક હોવાથી અનિર્વચનીય રમણીયતાને ધારણ કરે છે. ભિક્ષુકધારી શિવ પાર્વતીના મનમાં શિવ પ્રત્યે ઘૃણા ધારણ કરાવવા ઇચ્છે છે. કપાલિનઃ શબ્દની જગ્યાએ પિનાકિનઃ એવું કહીએ તો આવો ઘૃણાભાવ ઉત્પન્ન થવો કઠિન બની જાય. આથી શિવે પોતાને કપાલી કહી બીભત્સનું ચિત્રણ કર્યું છે, જે પોતાને ઘૃણાસ્પદ સિદ્ધ કરે છે. સમ્પ્રતિ અને દ્વયં આ બંને પદ પણ રમણીય છે. પહેલાં તો ચંદ્રકલા એકલી જ કપાલીના સમાગમરૂપ દુર્વ્યસનથી દૂષિત હોવાને લીધે શોચનીય થઈ ગઈ હતી અને હવે તે પછી ચંદ્રકલાના તે પ્રકારના દુર્વ્યવસાય(ઉત્સાહ)માં સહાયતા કરવાનું શરૂ કરી દીધું, આ પ્રકારે ભિક્ષુકધારી શિવ પાર્વતીનો ઉપહાસ કરી રહ્યા છે. પ્રાર્થના શબ્દ પણ સુંદર છે, કારણ કે અચાનક થયેલો કપાલીનો સમાગમ કદાચ વાચ્યતા નિંદાનું વહન ન કરતો, પણ અહીં તો કપાલીના સમાગમની પ્રાર્થના અત્યંત કુલીન કુળમાં ઉત્પન્ન થનારી તારા માટે કલંકકારિણી છે, એવો ધ્વન્યાર્થ અભિવ્યક્ત થાય છે. સા ચ અને ત્વં ચ આ બંને પદ ચંદ્રકલા અને પાર્વતી બંનેના અનુભવ થતા પરસ્પર સ્પર્ધા કરનારા લાવણ્યના અતિશયને પ્રતિપાદિત કરવા માટે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. કલાવઃ અને કાન્તિમતી આ બંને પદોમાં મત્વર્થીય પ્રત્યય દ્વારા ચંદ્રમા અને તેની કલાની પ્રશંસા પ્રતીત થાય છે.

આમ, આ શ્લોકમાં પ્રયોજાયેલા દરેક શબ્દનો અર્થ કોઈ બીજા શબ્દની અભિધેયતા(અર્થ)ને સહન કરી શકતો નથી. જો દરેક પદની જગ્યાએ તેનો સમાનાર્થક બીજો શબ્દ મૂકવામાં આવે તો તે વિવક્ષિત અર્થને પ્રકટ કરવામાં સમર્થ બનતો નથી. આથી જ કુન્તકે કહ્યું કે - ‘શબ્દઃ વિવક્ષિતાર્થકવાચકઃ અન્યેષુ સત્સુ અપિ (વકો. ૧.૮૨). નિધેયાવિમર્શદોષની ચર્યા કરતાં મમ્મટની વાત સ્પષ્ટ કરતાં ક્ષેમેન્દ્ર પોતાના ઔચિત્યવિચાર ચર્યામાં નોંધે છે કે - ‘તદુક્તં કાવ્યપ્રકાશે - તથાહિ પ્રકાન્તપ્રસિદ્ધાનુભૂતાર્થવિષયસ્તચ્છબ્દો યદુપાદાનં નોપેક્ષતે । અર્થાત્ પ્રકાન્ત-પ્રકરણપ્રાપ્ત, પ્રસિદ્ધ કે

૩. કુમારસંભવમ્-૫/૭૧. અહીં પદ્યમાં રહેલા શબ્દની પસંદગીની ચર્યા કુન્તકના વકોક્તિજીવિતને આધારે કરી તેનું વિવેચન પ્રસ્તુત કર્યું છે.

અનુભૂત અર્થનાદ્યોતન માટે તત્ શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો ત્યાં યત્ શબ્દના પ્રયોગની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આથી ઉક્ત પદમાં કાલિદાસે સા એવા તત્ સર્વનામનો પ્રયોગ કર્યો હોવા છતાં યત્ સર્વનામના પ્રયોગની આવશ્યકતા રહેતી નથી, આથી કાવ્યમાં કોઈ દોષ રહેતો નથી.

(૫)

ભર્તુમિત્રં પ્રિયમવિધવે વિદ્ધિ મામમ્બુવાહં
તત્સન્દેશાદ્ધૃણિહિતાદાગતે ત્વત્સમીપમ્ ।
યો વૃન્દાનિ ત્વરયતિ પથિ શ્રામ્યતાં પ્રોષિતાનાં
મન્દ્રસ્નિગ્ધૈર્ધ્વનિબિરબલાવેણિમોક્ષોત્સુકાનિ । ૪

પૂર્વમેઘના આ પદમાં એ પ્રસંગનું વર્ણન છે કે જ્યારે શાપગ્રસ્ત એવો યક્ષનો સંદેશો લઈ તેની પ્રાણપ્રિયા યક્ષિણી પાસે મેઘ પહોંચે છે ત્યારે તેને મેઘ કહે છે કે - હે અવિધવે (સૌભાગ્યવતી)! મને જળનું વહન કરનારા મેઘને તારા પતિનો પ્રિય મિત્ર જાણ, જે હૃદયમાં રહેલા સંદેશાને લઈને તારી પાસે આવ્યો છે. જે માર્ગમાં (ચાલતાં-ચાલતાં થાકને લીધે) વિશ્રામ કરનારા પરદેશીઓના અબળાઓના ચોટીઓને ખોલવા માટે ઉત્સુક સમૂહોને (પોતાના) ગંભીર અને સ્નિગ્ધ ધ્વનિઓ દ્વારા ત્વરાયુક્ત બનાવી દે છે.

આ પદમાં અવિધવે એવું સંબોધન પદનો અર્થ જ આશ્વાસન આપનારા ધર્મનું કારણ છે. અર્થાત્ તારો પતિ જીવિત છે, તું સૌભાગ્યવતી છો એમ યક્ષિણીને પોતાનો પતિ જીવિત હોવાનું આશ્વાસન મળે છે. મેઘ પોતાને પતિનો પ્રિય મિત્ર સમજ એવું કથન મેઘની પોતાની ઉપાદેયતાને પુષ્ટ કરે છે. તે પણ સાધારણ મિત્ર નહીં પરંતુ પ્રિય મિત્ર છે, એવું કથન પોતાની વિશ્વાસપૂર્ણ વાર્તાની પાત્રતાને અભિવ્યક્ત કરે છે. ઉપર્યુક્ત બંને કથન દ્વારા યક્ષિણીને પોતાની તરફ ઉન્મુખ કરીને તેના (તારા પતિના) સંદેશાને તારી પાસે લઈને મારું આગમન થયું છે. તેવી પ્રકરણપ્રાપ્ત વાતને પ્રસ્તુત કરે છે. હૃદયનિહિતમ્ એ પદ મેઘની કાર્યકુશળતા અને સાવધાનીપૂર્વક સંદેશો પોતાના હૃદયમાં રાખવાનું પ્રતિપાદન કરે છે. જો યક્ષપત્ની એ શંકા કરે કે યક્ષે આ પ્રકારના દૂતકાર્ય માટે અન્ય વ્યક્તિને નિયુક્ત કેમ નહીં કરી? મેઘને જ કેમ મોકલ્યો? તો એ શંકાના સમાધાન માટે - અમ્બુવાહં મામ્ પદ દ્વારા એ સૂચવ્યું કે જળને વહન કરનારા મારું જ આ બાબતમાં કૌશલ્ય છે, તેથી સંદેશાહરણરૂપ કાર્ય કરવા માટે હું યોગ્ય છું. આ કાર્ય મારા સિવાય કોણ કરી શકે? એવી વાતનું સમર્થન મળે છે. વૃન્દાનિ ત્વરયતિ - જે પરદેશીઓના સમૂહને જલ્દી જવા માટે વિવશ કરી દે છે. જે વિશ્રામ કરવા માટે રોકાયા છે અને શીઘ્રતા કરવામાં અસમર્થ છે, તેમને પણ ઘરે જવા વિવશ કરી દે છે તેવો મેઘ છે. અહીં પણ વૃન્દાનિ એવા બહુવચનના પદથી તે કાર્ય કરવામાં તેના અભ્યાસને દ્યોતિત કરે છે. કેવી રીતે? મન્દ્ર અને સ્નિગ્ધ ધ્વનિઓ દ્વારા અર્થાત્ ચતુર દૂતના પ્રરોચના વાચનોના જેવા માધુર્યયુક્ત રમણીય શબ્દો દ્વારા પથિકોને વિરામમુક્ત કરી દે છે. આમ હું મેઘ પોતાની ઇચ્છાથી જ આ પ્રકારનું આચરણ કરું છું, તો પછી મિત્રના પ્રેમ માટે પ્રયત્નપૂર્વક

૪ મેઘદૂતમ્-૫૬. આ પદમાં અર્થની પસંદગી અંગેની ચર્ચા કુન્તકના વક્રોક્તિજીવિતને આધારે કરી તેનું વિવેચન કરેલું છે.

કેમ સમાહિત ચિત્ત ન બનું, એવો અર્થ ઘોષિત થાય છે. આમ કાવ્ય સહૃદયને આનંદ આપે એવા અર્થનું ઘોષિત કરનારું હોવું જોઈએ. અર્થ: સહૃદયાહલાદકારિસ્વસ્પન્દસુંદર: । (વક્રો ૧.૯૯)

(૬)

ક્રોધં પ્રભો! સંહર સંહરેતિ યાવદ્ગિર: खे मस्तां चरन्ति ।

તાવત્સ વહિનર્ભવનેત્રજન્મા ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર ।। (કુમાર ૩.૭૨)

મદનદહન પ્રસંગનું આ પદ્ય છે. શિવના ક્રોધને શાંત કરવા માટે પ્રાર્થના કરતાં દેવો કહે છે કે - 'હે પ્રભુ! ક્રોધને શાંત કરો, શાંત કરો'. આવી દેવોની વાણી આકાશમાં જ્યાં સુધી ફેલાઈ ત્યાં સુધી શંકરના ત્રીજા નેત્રમાંથી જન્મેલા તે અગ્નિએ કામદેવને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધો.

આ પદ્ય આચાર્ય ક્ષેમેન્દ્રએ નામૌચિત્યના ઉદાહરણરૂપે રજૂ કર્યું છે (કારિકા ૩૮). સંહર સંહર એ શીઘ્રતામાં દ્વિત્વ થયું છે. અહીં ત્રીજા નેત્રથી જોનારા ભગવાન ત્રિલોચનના સ્મરનિપાતજન્ય ક્ષોભના વર્ણનક્રમમાં તેમની શાન્તિ માટે હે પ્રભો! ક્રોધ શાંત કરો, એવી દેવતાઓની વાણી જ્યાં સુધી આકાશમાં જ ફરી રહી હતી, મહાદેવ સાંભળી પણ શક્યા ન હતા ત્યાં સુધી ભવના તૃતીય નેત્રમાંથી ઉત્પન્ન એ પ્રલયકારી વહ્નિએ કામદેવને સળગાવીને રાખ કરી દીધો. અહીં કથામાં મહાદેવ માટે ભવ નામનું જે ઉપાદાન થયું છે તે ખૂબ જ અનુચિત છે, કારણ કે સંહાર કરતાં સમયે ભવ રુદ્ર ન રહીને તે હર બની જાય છે. માટે હર કહેવું યોગ્ય હતું, પરંતુ એવું ન કહીને જે કહ્યું છે તેમાં નામનું અનૌચિત્ય જ વ્યક્ત થાય છે. કેટલાક આલોચકો આ અનૌચિત્યનું ખંડન કરતાં એવો તર્ક કરે છે કે - અહીં અવસર સંહારનો જ છે, પરંતુ તૃતીય ચરણમાં અગ્નિના જન્મની વાત અવસરપ્રાપ્ત છે. શંકરના નેત્રમાંથી અગ્નિનો જન્મ થઈ રહ્યો છે અને તે અગ્નિ મદનને ભસ્મીભૂત કરવામાં કૃતકાર્ય બને છે. અહીં શંકરનું કામ ફક્ત અગ્નિના ઉત્પાદનનું માત્ર છે. મદન-ભસ્મ કરવામાં તેનો સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. આવી સ્થિતિમાં ભવ શબ્દનો કાલિદાસે કરેલો પ્રયોગ ઔચિત્યપૂર્ણ જ છે. આચાર્ય વ્રજમોહન ઝા આ બાબતમાં જણાવે છે કે કાલિદાસે ભવ શબ્દનો પ્રયોગ જાણી જોઈને કર્યો છે કારણ કે એમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે કામદેવે એવો અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો છે કે જેનાથી ભવ જગત્પિતા શંકરની આંખમાંથી વાત્સલ્યની જગ્યાએ અગ્નિકણ વરસવા લાગ્યા. આમ તેનું જે ભીષણ ફળ હોવું જોઈતું હતું તે મળ્યું. આમ, કાલિદાસ ભવ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા કામદેવકૃત કર્મની અતિભીષણતા અને અક્ષમ્યતા અભિવ્યક્ત કરવા માગે છે (પૃ. ૧૮૦). આ દષ્ટિએ વિચારીએ તો હર પદ સમુચિત નથી લાગતું કારણ કે હર તો એ છે કે જે સાધારણ અપરાધ કરવા છતાં પણ સંહાર કરી શકે છે, તેથી હર પદથી અપરાધની ગંભીરતા વ્યક્ત થતી નથી. આમ, ભવ પદનો પ્રયોગ યોગ્ય પ્રતીત થાય છે. વળી, ભવ પદ કાર્તિકેયના સંભાવ(જન્મ)નું સૂચન પણ કરે છે. શિવ દિવ્ય પ્રકૃતિના નાયક છે. ભક્ટિરહિત ક્રોધ, તરત ફળ આપનાર ક્રોધ, પાતાલગમન કે સમુદ્ર, વગેરેના ઉત્સાહનું વર્ણન ફક્ત દિવ્ય પ્રકૃતિમાં જ કરવું જોઈએ. તેથી પ્રસ્તુત પદ્યમાં શિવવિષયક ક્રોધ યોગ્ય છે. માટે પ્રકૃતિવિપર્યય નામનો દોષ થતો નથી.

(૭)

વાક્યના એક અંશમાં પણ ઔચિત્યનો અભાવ હોય તો સહદયાહ્વાદકારિતાની હાનિ થાય છે. તેના માટે રઘુવંશ મહાકાવ્યનું ઉદાહરણ જોઈએ:

પુરં નિષાદાધિપતેસ્તદેતદ્વસ્મિન્મયા મૌલિમણિં વિહાય ।

જટાસુ બદ્ધાસ્વરુદત્સુમન્ત્રઃ કૈકેયિ કામાઃ ફલિતાસ્તવેતિ ।। (૧૩.૫૮)

‘આ નિષાદોના અધિપતિ ગુહરાજનું અને નગર (શૃંગવેરપુર) છે કે જેમાં મારા મસ્તકના મણિઓનો ત્યાગ કરી જટાઓ વધારી લેવા પર સારથિ સુમન્ત્રને હે કેકેયી! હવે તમારો અભિલાષ ફલિત થઈ ગયો’. – કૈકેયિ। ફલિતાઃ તવ કામાઃ એવું કહીને આંસુ વહાવ્યાં હતાં. અહીં મહાપુરુષોની સંપત્તિઓથી યુક્ત એવા જેમનું વર્ણન કરવામાં આવી રહ્યું છે, તે રામચંદ્રનું – હે કેકેયી! તમારો અભિલાષ ફલિત થઈ ગયો’. એવા તુચ્છ પદાર્થનું સ્મરણ કરવું અને પાછું કથન કરવું તે અત્યધિક અનૌચિત્ય ધારણ કરે છે.

(૮)

ક્યારેક ક્યારેક પ્રબંધમાં પણ પ્રકરણના એક અંશમાં પણ ઔચિત્ય ન હોવાથી સમગ્ર પ્રકરણ દૂષિત બને છે. જેવી રીતે કપડાનો એક છેડો સળગી જવાથી સમગ્ર કપડું દૂષિત બની જાય છે, ત્યારે લોકો કહે છે કે વસ્ત્ર સળગી ગયું, નહિ કે કપડા-વસ્ત્રનો એક ભાગ. જેવી રીતે રઘુવંશ મહાકાવ્યમાં રાજા દિલીપ અને સિંહના સંવાદરૂપ પ્રકરણ સમયે આ પ્રકારનું અનૌચિત્ય જોવા મળે છે.

રાજા દિલીપ પોતાના ગુરુ વસિષ્ઠની આજ્ઞાથી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે નન્દિની ધેનુની સેવામાં તત્પર થાય છે. એક દિવસ ગાય ચરાવતાં ચરાવતાં પર્વતની શોભા જોવામાં તેઓ મગ્ન બની જાય છે તેવામાં ગાયનું કરુણ કન્દન સાંભળે છે ત્યારે દિલીપ જુએ છે કે એ ગાય ઉપર એક સિંહે આક્રમણ કર્યું છે. રાજા દિલીપ સિંહને મારવા માટે તરત જ બાણ કાઢવા માટે ભાથામાં હાથ નાખે છે, ત્યારે હાથ સ્થિર થઈ જાય છે. તે વિવશ બનીને વિવિધ પ્રકારે અનુનય કરે છે. સિંહ જ્યારે કોઈ પણ રીતે ગાયને છોડવા માટે તૈયાર નથી થતો ત્યારે રાજા દિલીપ ગાયને બદલે પોતાનું શરીર આપવા તૈયાર થઈ જાય છે તે સાંભળી સિંહ કહે છે કે –

अथैकधेनोरपराधचण्डाद् गुरोः कुशानुप्रतिमाद् बिभेषि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवतापि जेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोग्रीः ।। (૨૬. ૨.૪૬)

હે રાજન્! એક જ ધેનુવાળા (તેના વિનાશના) અપરાધને કારણે અત્યંત કૃદ્ધ અગ્નિસ્વરૂપ ગુરુ વસિષ્ઠથી ડરે છે, આથી તેમને પ્રસન્ન રાખવા માટે પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરવા તત્પર બન્યો છે તો તે ઠીક નથી કારણ કે એક ગાયના બદલામાં ઘડા જેવાં સ્તનોવાળી કરોડો ગાયો આપીને ગુરુનો કોધ દૂર કરી શકે છે, તાત્પર્ય એ છે કે જો એક ગાયના બદલામાં કરોડો ગાયો મળી જતી

હોય તો તો તેમનો ગુસ્સો આપોઆપ દૂર થઈ જાય. અહીં રાજાની મજાક ઉડાવવા સિંહનું કથન ઔચિત્યપૂર્ણ છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે રાજા દિલીપનું કથન આ પ્રમાણે છે -

કથં ન શક્યોઽનુનયો મહર્ષેર્વિશ્રાણનાચ્ચાન્યપયસ્વિનીનામ્ ।

इमाम् अनूनां सुरभेरेवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयाऽस्याम् ।। (૨૬૦ ૨.૫૪)

અર્થાત્ - નન્દિની ગાયના બદલામાં બીજી કરોડો દૂધ આપનારી ગાયોનું પ્રદાન કરવાથી પણ મહર્ષિ વસિષ્ઠ ક્રોધરહિત કેવી રીતે બને? કારણ કે નન્દિની ગાયને તું સુરભિ(કામધેનુ)ની પુત્રી સમજ. તે કામધેનુથી જરાય ઓછી નથી. આ ગાય કામનાઓની પૂર્તિ કરનારી છે, તેથી અન્ય ગાયો સાથે તેની સમાનતા કેવી રીતે થઈ શકે? તું પણ આ ગાય પર પોતાના પ્રભાવથી નહીં પરંતુ ભગવાન શંકરના તેજથી પ્રહાર કરવા સમર્થ બન્યો છે. જો કોઈ અન્ય ગાયોમાં એ નંદિની સાથે વિનિમયની યોગ્યતા સંભવ હોત તો તે નંદિની ગાય સાથેના જીવનની રક્ષા માટેની અપેક્ષા ન મુનિને (વસિષ્ઠને) જ હોત અને ન અમને પણ હોત. બંનેમાંથી કોઈને ન હોત એવું તાત્પર્ય થાય. બીજી રીતે કહીએ તો એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે કે હું (દિલીપ) અહીં ગુરુ વસિષ્ઠની આજ્ઞારૂપ પોતાની આ ગાયની રક્ષારૂપ કર્તવ્યનું પાલન કરી રહ્યો છું તો તે ફક્ત વિવશ બનીને કારણ કે હું આ ગાયનો બદલો નથી ચૂકવી શકતો, અન્યથા કર્તવ્યનું પાલન ન કરતો હોત. આવું તાત્પર્ય હોવાથી રાજાનું આ કથન અત્યંત અનૌચિત્યથી યુક્ત છે. પરંતુ આ સુરભેઃ અનૂનામ્ અવેહિ - તું આને સુરભિથી ઊતરતી ગણીશ નહિ એવું રાજાનું કથન આ ગાયની ઉત્કૃષ્ટતાને બતાવે છે. તેની તુલના બીજી ગાયો સાથે થઈ શકે જ નહીં. એટલે એ જ ગાયની રક્ષા અપેક્ષિત છે અને વળી તું શિવના પ્રભાવથી ગાય પર પ્રહાર કરવા તત્પર બન્યો છે નહીંતર આ ગાય પોતે જ પોતાની રક્ષા કરી શકે તેવી છે તેવું તાત્પર્ય હોવાથી અનૌચિત્ય જણાતું નથી એવું પણ અર્થઘટન કરી શકાય.

આમ, ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાવકની પોતાની કાવ્યને સમજવાની વિશિષ્ટ દષ્ટિ હોય છે. જેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર જેવાં શાસ્ત્રોની મદદથી કૃતિનિષ્ઠ અર્થથી ભિન્ન અભીષ્ટ અર્થ ભાવક કાઢી શકે છે. આપણા ટીકાકારોની એ પરંપરા રહી છે કે તેઓ કૃતિનિષ્ઠ અર્થને વળગ્યા વગર ભાવક બનીને ભિન્ન તાત્પર્ય ધરાવતો અર્થ રજૂ કરે છે જે આશ્ચર્ય સાથે આનંદ જન્માવે છે.

સંદર્ભગ્રંથો

૧. ઋગ્વેદસંહિતા, સંપાદક - મેક્ષમૂલર, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝ, વારાણસી, ૧૯૬૫.
૨. મહાભારત, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર.
૩. કિરાતાર્જુનીયમ્, મદ્રીનારાયણ મિશ્ર સંપાદિત, ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી, ૨૦૧૨.
૪. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, ડૉ. વેદપ્રકાશ શાસ્ત્રી, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી, ૨૦૦૮.
૫. કુમારસંભવમ્, પળિહત શેષરાજ શર્મા 'રેમ્મી', ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સંસ્થાન, વારાણસી, ૨૦૧૧.
૬. રઘુવંશમ્, શ્રીકૃષ્ણમણિ ત્રિપાઠી, ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી, ૨૦૧૬.

७. ध्वन्यालोकः, आचार्य विश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, २०१०.
८. काव्यप्रकाश, आचार्य विश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, २००७.
९. वक्रोक्तिजीवितम्, श्री राधेश्याम मिश्र, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१६.
१०. औचित्यविचारचर्चा, आचार्यश्री ब्रजमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २००७.
११. काव्यमीमांसा, डॉ. गंगासागर रोय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१३.
१२. मेघदूतम्, डॉ. दयाशंकर शास्त्री, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१२.
१३. अनुआधुनिक साहित्यसंज्ञाकोश, जयंत गाडीत, सरदार पटेल युनिवर्सिटी, वल्लभविद्यानगर.

ઇબ્રાહિમ અલ્કાઝી: 'ઉસ્તાદ થે વો તો!'

એસ. ડી. દેસાઈ

કલાક્ષેત્રે સંગીતમાં, ઉદાહરણરૂપે, પંડિત જસરાજ કે નૃત્યમાં મૃણાલિની સારાભાઈ પ્રફુલ્લ પ્રતિભા તેમ નાટ્યનિર્માણમાં ઇબ્રાહિમ અલ્કાઝી (૧૯૨૫-૨૦૨૦). કલાના ચાહકો ત્રણેને ઉચ્ચતમ શિખરે જુએ. જો કે ત્રણે કલાકારોને મન તેમની સાધના અનંત. અને એ યથાર્થ.

અલ્કાઝી સાઉદી અરેબિયાના તવંગર વેપારીના પુત્ર. પુણેમાં જન્મ, સ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ મુંબઈમાં. ઘડતરનાં વર્ષો ખીચોખીચ પુસ્તકો વચ્ચે. ઉત્તેજિત કલ્પના અને એષણ એમને લંડનની સુપ્રસિદ્ધ રોયલ એકેડમી ઓફ ડ્રમેટિક આર્ટ્સમાં અભ્યાસ કરવા લઈ ગઈ. ભારતમાં નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામાના નિયામક બન્યા ૧૯૬૨માં, તે ભારતીય રંગભૂમિ માટે નિર્ણાયક ઘટના. પંદર વર્ષના એમના કાર્યકાળ દરમિયાન વર્ગમાં, કાર્યશાળાઓમાં અને સાથોસાથ નાટ્યનિર્માણના ક્ષેત્રે અભ્યાસ, આંતરસૂઝ અને દીર્ઘદષ્ટિથી એવું કામ કર્યું કે સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતીય નાટક વિશ્વનાટક સાથે તાલ મિલાવતા ઘટક તરીકે ઊભર્યું અને તેઓ એન.એસ.ડી.ના પર્યાય બની ગયા.

અલ્કાઝીએ રંગમંચ પરના નાટકને ઊંચે લઈ જઈને કલાનો દરજ્જો બક્ષ્યો. સૌંદર્ય અને સૂચિતાર્થની પાકી સમજ સાથે નિર્માણપૂર્વે સંશોધન કરી નાટકની ઝીણામાં ઝીણી વીગતનું હાર્દ પકડવાનો અભિગમ. મંચસજ્જા, છાયા-પ્રકાશ સમેતનું વાતાવરણ, પોશાક, અવાજો, સ્પેસ વગેરે આંખ-કાનને આનંદ આપે તે સાથે દશ્ય-આયોજનની છાપ છોડે અને એના શબ્દ અને એકશન સાથે અભિન્ન બનીને અભિવ્યક્તિમાં નવું પરિમાણ ઉમેરે.

એમણે અનેક નાટકોનું નિર્માણ કર્યું, તેમાં ધર્મવીર ભારતીનું અંધાધુગ, ગિરીશ કારનાડનું તુગલક અને મોહન રાકેશનું અષાઠ કા એક દિન સીમાસ્થંભો તરીકે ઉલ્લેખો પામે છે, તે દશ્ય અને સૂચિતાર્થની આ સૌન્દર્યમઢી અભિન્નતાને કારણે. પ્રફેશનલિઝમનો પર્યાય કઠિન છે. અન્ય લક્ષ્ય તરફ વિચલિત થયા વિના પૂરા નૈપુણ્યથી હાથ પરના કાર્યને આકાર આપવાની વાત તે સૂચવે છે. આ પ્રફેશનલિઝમ વ્યક્તિત્વમાં હોય ત્યાંથી તે સર્જનમાં પ્રવેશે.

સંખ્યાબંધ ઉત્સુક સ્નાતકોને એમણે સજ્જ કર્યાં. આજે જ્યાં છે ત્યાં સૌ નામાંકિત છે. અહોભાવપૂર્વક એમના ગુરુની વર્ગશિક્ષણની શૈલી યાદ કરે. નખશિખ આદર્શ વ્યક્તિત્વ. પહેરવેશ વગેરેમાં પૂરી તકેદારી. વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ એવો આગ્રહ. આયોજનપૂર્વકનું વ્યાખ્યાન. વર્ગ બહાર, દાખલા તરીકે હોસ્ટેલમાં, સુઘડતા અને વ્યવસ્થાની અપેક્ષા. સાવરણો લેતાં સંકોચ ન અનુભવે. ગુરુને અંજલિ આપતાં એકથી વધુ વિદ્યાર્થીએ તે યાદ કર્યું. કહે, વર્ગમાં ચશમાંનું બોક્ષ મૂકે તો તેમાં પણ સુરેખતા અને સૌંદર્યદષ્ટિ દેખાય. આજે દશ્ય આયોજનના માહિર ગણાતા બંસી કૌલ એમનાં દશ્યોમાં સ્થળની પ્રેક્ષણીયતા વચ્ચે ‘મંચ’નું લાઘવ જુએ!

ગુરુ અલ્કાઝીએ ભાવિ રંગકર્મીઓને ઢંઢોળીને થિયેટર પ્રત્યેની એમની દષ્ટિ બદલી નાંખી. પ્રેક્ષકના દિમાગ અને કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે એવાં રંગમંચ પરનાં અર્થઘટનો એમણે આપ્યાં અને તે માટે તાલીમ આપી જાગૃતિ પેદા કરી. મુસ્લિમ સ્થાપત્યના અવશેષો મધ્યે કાંગરા અને ગુંબજો વચ્ચે તુગલકનાં દશ્યો ખડાં કર્યાં તેમાં પ્રસિનિયમ બહાર જવાની માત્ર નવીનતા ન હતી, યથાર્થતાની અનુભૂતિ આપવાનો મૌલિક પ્રયાસ હતો. પુરાણા કિલ્લાએ અંધાધુગને અસાધારણ પ્રેક્ષણીયતા આપી, એથી વિશેષ પરસ્પર આક્રમક થતી જતી બે મહાન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સંવાદિતાનો ઇશારો

એ ઘટનામાંથી મળ્યો અને બન્નેને એકસાથે યુદ્ધની નિરર્થકતા ચીંધનું નાટક વિશ્વ આખું નોંધ લે એ રીતે ભજવાયું.

અષાઢ કા એક દિન સહિત ત્રણે, અને અલ્કાઝી-સર્જિત સંખ્યાબંધ નાટકો, દેશની રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં હતાં. પાશ્ચાત્ય નાટકોનું પણ હિન્દીમાં મંચન થયું. અલ્કાઝીના શિષ્ય અને પછી સ્કૂલના નિયામક રામગોપાલ બજાજ (૮૦) અંજલિ આપતાં સહજ રીતે બોલ્યા, ‘ઉસ્તાદ થે વો તો!’ એમના મનમાં સંગીત-ક્ષેત્રે સ્વીકાર્ય સમકક્ષ ઉસ્તાદ હશે. વાસ્તવમાં અલ્કાઝી ઉસ્તાદ તો અનેક સ્તરે હતા. ૧૯મી સદીના અલભ્ય ફોટોગ્રાફ્સ અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતીય રંગભૂમિની વિપુલ સામગ્રી સાથેનું અલ્કાઝી ફાઉન્ડેશન ફોર ધી આર્ટ્સ (નવી દિલ્હી)માં સમૃદ્ધ કલાભ્યાસ કેન્દ્ર છે.

દિલ્હીની આર્ટ હેરિટેજ ગેલરી એમની સૌંદર્યદષ્ટિની સાક્ષી છે. જીવનસંગિની રોશન અલ્કાઝી સાથે તેમણે સમકાલીન કલાસમજસંબંધિત દષ્ટિસંપન્ન પ્રદાન કર્યું.

અમદાવાદમાં પાંત્રીસેક વર્ષ પહેલાં કાંગરા, ગુંબજો અને કમાનોનાં છાયાચિત્રો મધ્યે ઘૂંટણો પડીને પ્રાર્થના કરતા જોયેલા તુગલકનું સ્મરણ થાય: ‘મારું રક્ષણ કર, અલ્લા! આ કળણમાંથી મને ખેંચી લે’. પ્રસિનિયમ થિયેટરમાં આખું નાટક રંગમંચ પર જોતાં નાટ્યકલાની થયેલી ઝાંખીથી વિસ્મિત થવાયેલું, તે સાથોસાથ દિલ્હીમાં લાલ કિલ્લા પર નાટક જોવા ન મળેલું તેનો રંજ પણ રહેલો.

વિશ્વમાનવનો સાહિત્યસંદર્ભ

કિશોર વ્યાસ

૧

ભોગીલાલ ગાંધી 'ઉપવાસી' (૧૯૧૧-૨૦૦૧) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક હોવાને કારણે બારડોલી સત્યાગ્રહમાં તેમ આઝાદીના આંદોલનમાં ભાગ લેનાર પ્રથમ પંક્તિના ગાંધીવાદી બની રહ્યા હતા. એ પછી સામ્યવાદ તરફ લગાવ થતાં એ પક્ષના આઝાદ હિન્દ અને નવી દુનિયા સામયિકોના સંપાદક રહેલા. સામ્યવાદ સિદ્ધાંત (૧૯૪૪), આખરી ધ્યેય સામ્યવાદ (૧૯૪૩), સોવિયેત રશિયા (૧૯૪૫), રશિયાની કાયાપલટ (૧૯૪૮) જેવાં એમનાં પુસ્તકો આ દિશા પ્રત્યેનાં વિચારતંતુઓને પ્રગટ કરી આપનારાં છે. મુંબઈની ખેતવાડી સામ્યવાદી કોમ્યુનમાં રહેતા ભોગીભાઈ અને સુભદ્રાબહેનને મદદ કરવાના હેતુથી મિત્ર રમણલાલ સોનીએ કેટલીક રકમ જ્યારે હાથમાં મૂકી ત્યારે 'કોમ્યુનમાં રહીએ છીએ ત્યારે અમારાથી અંગત માલિકીનું કશું રખાય નહીં' એમ કહીને એ પૈસા કોમ્યુનમાં મૂકી આવેલા. બીજા સામ્યવાદીઓ જ્યારે સ્વતંત્ર મકાનોમાં વૈભવ ભોગવતા હતા ત્યારે આ દંપતીની સામ્યવાદી વિચારધારા એકનિષ્ઠ હતી. પરંતુ સમય જતાં ભોગીભાઈ આ વિચારધારાથી નિર્ભ્રાંત થયા અને એમાંથી ૧૯૫૬માં પક્ષનું સભ્યપદ છોડીને નીકળી ગયા. સમાજના દલિત પીડિતો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ જ એમને સામ્યવાદ તરફ ખેંચી ગઈ હતી. ૧૯૭૪માં જયપ્રકાશ નારાયણે જે આંદોલન ઉપાડ્યું તેમાં સંયોજક પણ બનેલા. ગાંધીપ્રેરિત સાદગી અને રવીન્દ્રનાથના વિશ્વબંધુત્વનો સુમેળ આ બુદ્ધિનિષ્ઠ કર્મશીલમાં જોવા મળે છે.

ભોગીભાઈએ સાહિત્યસર્જનનો આરંભ કવિતાથી કરેલો. નવલિકા, વિવેચન જેવાં ઉત્તરોત્તર મૌલિક લેખન તેમજ અભ્યાસપૂર્ણ સંપાદનો, અનુવાદો આપવા તરફ એમની ઊંડી અધ્યયનશીલતાએ ભાગ ભજવ્યો છે. કાવ્યસંગ્રહ સાધના (૧૯૪૩), વાર્તાસંગ્રહ પરાજિત પ્રેમ (૧૯૪૩), નિબંધસંગ્રહ પાથેય (૧૯૭૨) અને પ્રવાસનિબંધ મહાબળેશ્વર (૧૯૩૮) ઉપરાંત ચરિત્રલેખનો અને વિવેચન મિતાક્ષર (૧૯૭૦) તેમના જાણીતા ગ્રંથો છે. આ સિવાય સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી દ્વારા આયોજિત-પ્રકાશિત જ્ઞાનગંગોત્રી ગ્રંથશ્રેણીના છઠ્ઠીસ ગ્રંથોના સંપાદક તરીકેની એમની કામગીરી ઘણી જાણીતી છે.

ભોગીભાઈની સર્જકચેતના અને વિવેચન સંપાદન તેમજ અનુવાદકાર્યમાં પ્રગટ થતી ભાવકચેતનાનું, એમની બહુશ્રુતતાનું પ્રતિબિંબ તો પડે છે વિશ્વમાનવમાં.

૧૯૫૮ના જાન્યુઆરીમાં એમણે માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા ઝંખતા માસિક લેખે માનવનો આરંભ કર્યો. આ પ્રવૃત્તિને માનવીની ચેતનાના અદ્ભુત વિસ્તાર લેખે એમણે જોઈ છે. આજનો માનવી ખાલીખમ થઈ ગયો છે. એ બધું હાંસલ કરવા માંગે છે પણ હજુ માનવ બન્યો નથી એનો અજંપો સંપાદકને લાગે છે. આરંભના સાત અંકો માનવ નામે પ્રકાશિત કર્યા બાદ એ વિશ્વમાનવ નામે પ્રસિદ્ધ થયું. આ માસિકને નવા યુગના મોડર્ન રિવ્યૂ બનાવવાની સંપાદકની મહેચ્છા રહી હતી. વિશ્વમાનવમાં વૈચારિક લખાણો અને સાંપ્રત દેશ-દુનિયાનાં અનેક લખાણો પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યાં છે. આવાં લખાણોમાં રશિયન અને અન્ય ભાષાના અનુવાદ પર પણ ખાસું વજન અપાયું છે. તે છતાં વિશ્વમાનવમાં પ્રગટ થયેલી સાહિત્યરચનાઓએ જ એનું કાઠું અને સમૃદ્ધિ ઘડ્યાં હતાં. જ્યંતિ દલાલના રેખા સામયિકના જોડાણ પછી તો એ પ્રવૃત્તિ સોળે કળાએ મહોરી. ગુલામમોહમ્મદ શેખ, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, રઘુવીર ચૌધરી અને યોગેશ જોશી જેવા સર્જકોને સંપાદનમાં સાંકળીને વિશ્વમાનવની સાહિત્યિક મુદ્રા ઘડવાનો સંપાદકે જે પુરુષાર્થ કર્યો તે નોંધપાત્ર બને એવો છે. ગુલામમોહમ્મદ શેખ એ સમયગાળાને નોંધતાં કહે છે કે: ‘સુભદ્રાબહેને અનૂદિત કરેલ માનવજીવનની તરાડોમાં નાગાસાકીવાસીઓની વેદનાનો ચિતાર સાક્ષાત્ સમૂળગો પ્રગટ્યો. ‘હમ બેચેન હે’ જેવી શ્રેણીમાં એકલવીરોની કહાણીઓ દ્વારા અનુભૂતિની આકરી ભૂમિ ખૂંદાના નિસબતે મઢ્યા આલેખો આવ્યા. દોસ્તોયવ્સ્કી અને ચેહોવ સાથે એમાં રેખાંની કથની જોડાઈ. વિશ્વસાહિત્યના નવલિકા વિશેષાંકમાં દઝાઈ ઓસામુ સાથે આલ્બેર કામૂ અને પિરાન્દેલો ભેગા થયા. સુરેશભાઈએ યુલિસિસ વિશે લખ્યું અને ભગવદ્ગીતા પર સોવિયેટ તત્ત્વજ્ઞાનીની ટિપ્પણી આવી. ભોગીભાઈ ‘ઉપવાસી’ ઉપનામે કવિતા લખતા એટલે નવી કવિતા પર ચાંપતી નજર. મેં હરિગીત /પરંપરિતના આશરે છૂટ લેતું લખવા માંડ્યું હતું. એમાં ગોઠિયા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ પણ જોડાયા.’ આવી પ્રતિભાઓના ઉમેરણે વિશ્વમાનવની સાહિત્ય સામયિકની છબીને દઢ કરી હતી. વિશ્વમાનવે અનેક ગણનાપાત્ર વિશેષાંકો આપ્યા. જેમાં એકાંકી (જૂન, ૭૨), કળાવિશેષાંક (જુલાઈ, ૬૭), જાપાની નવલકથા (નવેમ્-ડિસેમ્, ૬૧), તોલ્સ્તોય (જૂન, ૭૩), નિશીથ (જુલાઈ, ૬૮), પદ્યનાટક (ફેબ્રુ., ૬૭), કવિ બાયરન (ઓક્ટો., ૭૫), રવીન્દ્રનાથ (મે-જૂન, ૬૧), રાવજી પટેલ (ઓગસ્ટ, ૬૮), વાર્તાના બે વિશેષાંકો (ઓક્ટો., ૬૦ અને સપ્ટે., ૬૭) તેમ સાહિત્ય વિશેના બે વિશેષાંકો ૧૯૬૯ અને ૧૯૮૬માં કર્યાં છે. આ ઉપરાંતના વ્યાપક વિષયોના વિશેષાંકો પણ એમણે આપ્યા છે, જેમાંના કેટલાક તો આજે પણ સ્મરણમાં રહે એવા છે. ગુજરાતદર્શન, ભારત-પાક સંઘર્ષ, કટોકટી, માનવ અને પરમાણુ, સર્વોદય, ગુજરાતના આદિવાસીઓ તેમ ગાંધીજી, માર્ટીન લ્યૂથર કિંગ, ઈન્દિરા ગાંધીના વિશેષાંકો વિશ્વમાનવની નજર ક્યાં ક્યાં ફરી રહી હતી એનો અંદાજ આપે છે. આવી સાહિત્યિક તેમ સામાજિક ચેતનાનું સ્થાનક વિશ્વમાનવ બન્યું. રાજેન્દ્ર પટેલે આ અંગે લખ્યું છે કે: ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવી ચેતનાનું વાતાવરણ રચાયું વિશ્વમાનવ દ્વારા. આજે જે પ્રસ્થાપિત લેખકો છે તે લગભગ તમામની પ્રારંભની રચનાઓ વિશ્વમાનવમાં પ્રગટ થઈ હતી. પ્રેમીઓના પ્રેમી ભોગીલાલ ગાંધી અને સુભદ્રા ગાંધી એક એવો માળો હતો જ્યાં કોઈ પણ મુક્ત પંખી

વિશ્વમાનવના દરેક અંકોમાં કાવ્યોનું વૈવિધ્ય પ્રવર્તે છે. એ સમયગાળાના લગભગ તમામ કવિઓ અહીં રચનાઓ લઈને હાજર છે. કવિ ઉશનસૂની તેત્રીસ જેટલી રચનાઓ અહીં દેખા દે છે તો ગુલામમોહમ્મદ શેખની જેસલમેર જેવી પ્રસિદ્ધ રચના ઉપરાંત તેર જેટલાં કાવ્યોમાં ગીતો પણ છે! ચિનુ મોદી, જયંત પાઠક, દીનાનાથ વ્યાસ અને પથિક પરમારનાં પચીસ ઉપરાંતનાં કાવ્યો અહીં પ્રગટ થયાં છે. ગીતકવિ તરીકે જાણીતા થયેલા મનહર જાનીની અહીં પચાસ જેટલી રચનાઓ જોવા મળે છે. બે કે બેથી વધુ કાવ્યોના ગુચ્છમાં રચનાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું વિશ્વમાનવનું વલણ હતું. રાજેન્દ્ર શાહ, પૂજાલાલ, પ્રજારામ રાવળની એક સેર, તો લાભશંકર ઠાકર, રઘુવીર ચૌધરી, પ્રિયકાંત મણિયાર, ચંદ્રકાન્ત શેઠની બીજી સેર તેમ રમેશ પારેખ, અનિલ જોશી, નીતિન મહેતાની ત્રીજી સેર અહીં જોઈ શકાય છે. ફેબ્રુ-માર્ચ ૧૯૮૦ના અંકમાં યોગેશ જોષીનાં એકસામટાં એકત્રીસ કાવ્યોનું ગુચ્છ વિશેષાંકરૂપે પ્રકાશિત કરતાં સંપાદકે લખ્યું છે: ‘પ્રશિષ્ટ વિવેચનની કસોટીએ એક આખા અંકનો ભાર ખમી શકે એવું શું આ કવિનું કાર્દું છે? અમે વિવેચક નથી. જવાબ સહૃદય ભાવક તરીકે અમારી પાસે એટલો જ છે કે આ કવિ પાસે કશુંક આગવું ને માતબર જરૂર છે’. આરંભગાળામાં નવયુવાકવિને આ કારણે કેટલું બળ મળ્યું હશે એનો અંદાજ આ ઘટના પરથી આવશે. દલપત ચૌહાણ, દાન વાઘેલા, ધીરેન્દ્ર મહેતા, નલિન રાવળ, પ્રાણજીવન મહેતા, જયદેવ શુક્લ, હર્ષદ ત્રિવેદી ‘પ્રાસન્નેય’, ભરત યાજ્ઞિક, ભૂપેશ અધ્વર્યુ, મેઘનાદ ભટ્ટ, રઘુવીર ચૌધરી, હર્ષદેવ માધવ, યોસેફ મેકવાન, હસિત બૂચ, હરીન્દ્ર દવે અને સુરેશ દલાલ જેવા કવિઓની એકાધિક રચનાઓ અહીં પ્રગટ થઈ છે. વિશ્વમાનવનો કાવ્યસાહિત્યનો ખૂણો સૌથી વધુ જગા રોકનારો છે. કાવ્યના અનુવાદો પણ વિપુલ સંખ્યામાં છે. રવીન્દ્રનાથના એક કાવ્યસંગ્રહ થાય એટલા - પંચોતેર જેટલા - કાવ્યના અનુવાદો અહીં વિવિધ હાથે અનૂદિત થયા છે. બોદલેર, યેવતુશેન્કો, ઓડેન, બોરીસ પાસ્તરનાક, જેવા અનેક પરભાષાના કવિના કાવ્યાનુવાદો વિશ્વમાનવે સંપાડાવ્યા છે. આવા અનુવાદો મુખ્યત્વે સુભદ્રા ગાંધી, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, સુમનભાઈ અમીનના હાથે થયા છે. વિશ્વમાનવમાં કાવ્યાસ્વાદો પણ પ્રગટ થતા રહ્યા હતા. જેમાં કવિતા અને આસ્વાદકોનું વૈવિધ્ય છે પણ એ દિશાનું સૌથી ધ્યાનપાત્ર ને ખ્યાત થયેલું કામ સુરેશ જોષીનું છે. કવિતાને રસકીય ધોરણે, વિશિષ્ટ વિશ્લેષણ રીતિએ તપાસવી ને એ સાથે કૃતિનું રસકીય સૌંદર્ય કેવું પ્રગટ કરી શકાય એ દર્શાવવાનો ઉપક્રમ આપણે ત્યાં તો કાવ્યના આસ્વાદને તપાસવાના નમૂના તરીકે આજે પણ યાદ કરવામાં આવે છે. નરસિંહરાવ દીવટિયાથી માંડીને ગુલામમોહમ્મદ શેખ સુધીના બાવીસેક કવિઓની રચનાઓનો આસ્વાદ અહીં થયેલો છે. ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ નામે થયેલા પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ (૨૦૦૧)માં સંપાદક જયંત પારેખ લખે છે કે: ‘એમના આસ્વાદે લોકોને માત્ર કવિતા વાંચતાં જ કર્યાં નથી, કવિતા કેમ માણવી, કેમ નાણવી એ પણ શીખવ્યું છે. સાથે સાથે એ પણ પુરવાર કર્યું છે કે એક નાની સરખી કૃતિમાંયે અખૂટ આનંદ આપવાની શક્તિ સમાયેલી હોય છે. એની જેને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થાય છે એને માટે આ આસ્વાદ પણ ચિરસંગાથી બની રહે છે’.

પ્રમાણમાં ઓછા કાવ્યસંગ્રહોની સમીક્ષા અહીં થઈ હોવા છતાં તૃણનો ગ્રહ (ઉશનસ), નિશીથ, મહાપ્રસ્થાન (ઉમાશંકર જોશી), વિશેષ કાવ્યો (૨૦ વિં પાઠક) અને સ્વપ્નપ્રયાણ (હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ) જેવા સંગ્રહોની સમીક્ષાઓ ધ્યાન ખેંચનારી છે. કાવ્યઅભ્યાસનાં લખાણોમાં ભારતીય અને પરદેશી ભાષાના કવિઓની કવિતા વિશેના તેમ ગુજરાતી કવિઓ અને કાવ્યપ્રવાહોને સમીક્ષતા લેખો આ સામયિકનો વિશેષ છે. હરિવલ્લભ ભાયાણીના ‘અપભ્રંશ સાહિત્યમાં કૃષ્ણકાવ્ય’, ચંદ્રશંકર ભટ્ટનો ‘મંદાકાન્તામાં કાન્તની એક લાક્ષણિકતા’ જેવા લેખો એના દષ્ટાંતરૂપે મૂકી શકાય એવા છે. કવિતાસ્વરૂપની આ સઘળી સમૃદ્ધિ વિશ્વમાનવની દષ્ટિનો પરિચય કરાવી રહે છે.

અહીં કિશોર જાદવ, યુનીલાલ મડિયા, જયંત ખત્રી, મધુ રાય, સરોજ પાઠક, સુવર્ણા રાય, રાવજી પટેલ અને રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તાઓ ઉપરાંત અનેક સર્જકોએ વાર્તાકળા પર હાથ અજમાવ્યો છે પરંતુ એના પ્રકાશનમાં પરદેશી સર્જકોનું પ્રમાણ વિશેષ છે. વિશ્વમાનવના પહેલા જ અંકમાં સુરેશ જોષીની ખ્યાત વાર્તા ‘લોહનગર’ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમની ‘થીગડું’ વાર્તા પણ અહીં જ પ્રકાશિત થઈ. રઘુવીર ચૌધરીનું ‘જૂલતા મિનારા’, ‘ડીમ લાઈટ’ જેવા, મધુ રાયનું ‘ઝૂમરી તલૈઈયા’, લાં ઠાંનું ‘મરી જવાની મજા’ જેવા એકાંકીઓ અહીં પ્રગટ થવા પામ્યા છે. વિશ્વમાનવમાં ચરિત્રોનું પ્રકાશન નિયમિતપણે થતું હોવાથી એની સંખ્યા સારા એવા પ્રમાણમાં છે. સુમંત મહેતાએ લખેલું ‘જેલ જીવન’, ‘નવી કેડી’ અને ‘મારી દુનિયા’ નામે સ્નેહરશ્મિનું આત્મવૃત્તાંત, તોલ્સ્તોયની પુત્રીએ લખેલા પિતાના ચરિત્રનો અનુવાદ શ્રેણીવાર પ્રગટ થયા હતા. શરૂઆતમાં ગુર્જર જીવનધારા જેવા વિભાગ અંતર્ગત ચરિત્રો મુકાતાં જેમાં ભોગીલાલ ગાંધીએ દુર્ગારામ મહેતાનું ચરિત્ર ચાર અંકો સુધી લખ્યું છે. અહીં સાહિત્યસર્જકો, કર્મશીલો અને સમાજનવરચના માટે કામ કરી છૂટનારાનાં ચરિત્રો વ્યાપક પ્રમાણમાં મળે છે. ઘરદીવડા જેવા વિભાગમાં સ્થાનિક કલાકારોને ઉત્તેજન આપવા એ કળાકારોની કળાપ્રવૃત્તિઓ ચર્ચવામાં આવતી. વિશ્વમાનવમાં પ્રવાસ-આલેખન, પ્રવાસ-નિબંધોની સમીક્ષાઓ, બાળસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યવિષયક સામગ્રી પણ પ્રગટ થઈ છે. ભાષાવિજ્ઞાન અંગેના મોટા ભાગના અભ્યાસો હરિવલ્લભ ભાયાણી અને યોગેન્દ્ર વ્યાસે આપ્યા છે. વિવેચન-સંશોધનના ગ્રંથોની સમીક્ષા તેમજ વિવેચન અભ્યાસનાં લખાણોનું વિત્ત તરત ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ‘અર્વાચીન વિવેચન પ્રવાહ’ (વિં ૬૦ વૈદ્ય) જેવા લેખોથી માંડીને ‘નર્મદનું પ્રાણતત્ત્વ’ (વિષ્ણુપ્રસાદ દ્વિવેદી), ‘ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્ય ઉપર માક્સવાદની અસર’ (ભોગીલાલ ગાંધી), ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધર્મસમન્વય’ (કનુભાઈ જાની), ‘વિવેચનની ભાષા અને ઉપયોગિતા: થોડાક મુદ્દાઓ’ (ચિં ૧૦ પટેલ) જેવા અત્યંત મહત્ત્વના લેખોનું તેમ અભ્યાસીઓનું અહીં વૈવિધ્ય પ્રવર્તે છે. કળા વિશેની રવિશંકર રાવળ અને ગુલામમોહમ્મદ શેખની શ્રેણીઓ, ગણનાપાત્ર ફિલ્મોની સમીક્ષાઓ, જુદા જુદા ક્ષેત્રનાં મહાનુભાવોની મુલાકાતો, પ્રાસંગિક અહેવાલો અને સાહિત્યિક ચર્ચાઓને કારણે વિશ્વમાનવ આપણી ભાષાનું ધ્યાનાર્હ સામયિક બનેલું. નવે ૧૯૮૦ના અંકમાં વિષ્ણુપ્રસાદ દ્વિવેદીએ વિશ્વમાનવને લખેલા એક પત્રમાં કહ્યું છે કે: ‘વિશ્વમાનવ અને ક્ષિતિજમાં યુરોપ-અમેરિકાના સમકાલીન લેખકોને વિશેષ મહત્ત્વ મળે છે. પ્રતિભા અને સામર્થ્યમાં યુરોપના ૧૯મી સદીના લેખકોનું મહત્ત્વ ઓછું નથી તોયે નવીનો તરફનો ઝોક થોડી ચિકિત્સા માગી નથી લેતો?’ આ અંગે ‘કલાસિકલ’ અને સમકાલીન સર્જકો જેવી સંપાદકીય નોંધ આપતાં એ ઝોક સહેતુક છે એવો સ્વીકાર કરી નવીનોનું મહત્ત્વ ચીંધ્યું છે.

વિશ્વમાનવના અંકોમાં સામયિક ચલાવવા અંગેની વિટંબણાઓનો ભાગ્યે જ ઉલ્લેખ થયો છે. વડોદરાનું શરૂઆતનાં વર્ષોમાં નિવાસસ્થાન બનેલું ગોપાળઘરનું નિવાસસ્થાન જ્યારે પડું પડું થઈ રહેલું ત્યારે મકાનમાલિકે ઘર ખાલી કરવા થોડી રકમ આપવા ચાહેલી જે ભોગીભાઈ અને સુભદ્રાબહેનને સ્વીકાર્ય ન હતું. ગોપાળઘર છોડતી વેળાએ મકાનમાલિક દ્વારા રકમ તો મળી જ પણ એ રકમ તેમણે વિશ્વમાનવ ટ્રસ્ટમાં સ્વીકારી જેનો ઉપયોગ કેવળ લોકશિક્ષણ માટે કર્યો! આવી બંનેની ખેવના હતી. આવા ત્યાગમય સ્વભાવને કારણે કૃષ્ણવીર દીક્ષિત તેમને ભોગીલાલને બદલે 'ત્યાગીલાલ' કહેતા!

સુમન શાહે વિશ્વમાનવના સો અંકોની સમીક્ષા કરતાં 'એ અનુવાદપરાયણ છે. ક્યારેક એ બધું એકત્ર કરે છે તો ક્યારેક સામગ્રીનું પરિશોધન કરે છે પરંતુ અંતે તેમાં યુગચેતનાનો ધબકાર સંભળાય છે અને મનુષ્યનું અંતિમ ધ્યેય સમજાય છે' એવું જે નિરીક્ષણ કર્યું છે તે સાચું છે. અનુવાદ કરવા અને કરાવવા એ જાણે વિશ્વમાનવનું એક ધ્યેય બની રહેલું. અનેક સાહિત્યસામગ્રી તેમજ લખાણોની વિષયસામગ્રી અહીં અનુવાદ રૂપે આવી છે. આ કારણે અનુવાદકોના ઘડતરનો આનુષંગિક લાભ પણ મળ્યો. સર્જક યોગેશ જોષી ભોગીભાઈ પાસે અનુવાદ કાર્ય કેમ શીખ્યા તેની સરસ વાત કરે છે. પોતે વિજ્ઞાનના સ્નાતક. ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણેલા, અંગ્રેજીનો ડર. ત્યાં ભોગીભાઈ કહે, 'તમને ગુજરાતી આવડે છે અને તમે સર્જકો માટે અનુવાદ કરો. મહેનત કરીને અનુવાદનો પહેલો ડ્રાફ્ટ બતાવ્યો. એટલે થોડાં પાનાં જોયા પછી કહે: "બસ, હવે આ ગુજરાતીનું ફરી ગુજરાતી કરી દો. અનુવાદકે લખ્યું છે: "એ ગુજરાતીનું ફરી ગુજરાતી કર્યા બાદ એમાંથી ગુજરાતી ભાષાની સોડમ આવવા લાગી".

એ વાત સાચી છે કે વિશ્વમાનવ 'મેગેઝિન ઓફ થોટ'નું સામયિક હતું. એના કેન્દ્રમાં મૂળભૂત માનવીય સમસ્યાઓનો વિચાર રહ્યો હતો, નવા નવા અનેક વિચારોને આવકારવા એ સદાયે તત્પર રહ્યું. વિજ્ઞાન, અર્થકારણ, શિક્ષણ, દેશપરદેશની સાંપ્રત સ્થિતિ વિશે બહુધા લખાયું છે તોયે એમણે આ સામયિક થકી આપેલા સાહિત્યસંદર્ભનું પણ એટલું જ મૂલ્ય છે. ભોગીભાઈના ઘરે જામતી સર્જકો-વિચારકોની મંડળી જોઈએ કે વિશ્વમાનવનાં સંપાદનમાં સર્જકોને સંપાદક મંડળમાં આવકારી સર્જકવૃંદને ઘડવાની કામગીરી જોઈએ ત્યારે આ સેવાનું મૂલ્ય સમજાય છે. ગુજરાતી સર્જન-વિવેચન વિચારયાત્રાઓ અને દેશ-પરદેશના સર્જકોનો પરિચય વિશ્વમાનવની સાહિત્યસમૃદ્ધિનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપી રહે એમ છે.

સંદર્ભ:

૧. ઓઝા, ડંકેશ. પરિચય પુસ્તિકા(૧૪૨૬) - ભોગીલાલ ગાંધી
૨. એજ.
૩. પારેખ, જયંત. બીજી આં ૨૦૦૧. ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ, પાર્શ્વ.
૪. ઓઝા, ડંકેશ. પરિચય પુસ્તિકા (૧૪૨૬) - ભોગીલાલ ગાંધી
૫. શાહ, સુમન. વિશ્વમાનવનાં ૧૦૦ અંકનું સરવૈયું - વિશ્વમાનવ, મે, ૧૯૬૯. નિસબતપૂર્વક, પ્ર૦ આં ૨૦૧૧, પાર્શ્વ. વિશ્વમાનવનાં ૧૦૧થી ૨૦૧ અંક - જયંતી પટેલ, ડિસે., ૧૯૭૮.
- ૬ ઓઝા, ડંકેશ. પરિચય પુસ્તિકા (૧૪૨૬) - ભોગીલાલ ગાંધી

બદલતું ઓસ્ટ્રેલિયા: આદિમવાસીઓથી લઈને આપણા સુધીનું

જેલમ હાર્દિક

ભાગ ૩. ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઘોળાયો ગુજરાતી રંગ...

એકીસાથે ત્રણ-ત્રણ મહાસાગરને ખોળે ઊછરતો ઓસ્ટ્રેલિયા દેશ. એના ખોળે ઊછરતી આદિમવાસીઓની અઢીસો જેટલી જાતિઓ. અને લગભગ અઢીસો વર્ષ પહેલાં જ એ આદિમવાસીઓની ભૂમિ પર અચાનક આવી ચડતા અણધાર્યા આગંતુકો. કેવી રીતે એ અણગમતા મહેમાનોએ આદિમવાસીઓની એ ભૂમિને ‘terra nullius’ જાહેર કરી, સામ, દામ, દંડ, ભેદથી એમને જ સગેવગે કરી ત્યાં પોતાનો ઝંડો ફરકાવીને અંગ્રેજી શાસનના પાયા નાંખ્યા એ આપણે જોયું આ લેખમાળાની પહેલી કડીમાં. બીજી કડીમાં આપણે જોયો શ્વેતરંગી ઓસ્ટ્રેલિયાનો ઊગી રહેલો સુવર્ણકાળ. ‘જહાં ડાલ-ડાલ પર સોને કી ચીડિયા કરતી હૈ બસેરા’ જેવું ચમકી રહેલા ઓસ્ટ્રેલિયા દેશને પોતાનો કરવા ચીન ને બીજા અનેક દેશોમાંથી એ સમયે ત્યાં ઊમટી પડેલાં અનેક લોકો, જેના લીધે ડોલવા માંડેલું અંગ્રેજી રામરાજ્ય. ને એ અંગ્રેજી રામરાજ્યને શ્વેતરંગી રાખવા માટેના એમના મારણિયા (મરણિયા નહીં જ) ને સફળ પ્રયાસો. હા, લેખમાળાની એ બીજી કડીમાં જ આપણે સાક્ષી બન્યા White Australia Policyના; એમાં જ આપણે એને બનતીય જોઈ અને જોઈ વિખેરાતીય. અને એમાં જ ઊપસતું જોયું આજનું વિવિધરંગી, બહુસાંસ્કૃતિક ઓસ્ટ્રેલિયા. તો ક્યારે ભણ્યા એમાં ભારતીય રંગો ને ક્યારે ઘોળાયો એમાં ગુજરાતી રંગ!? જાણીશું લેખમાળાની આ ત્રીજી ને અંતિમ કડીમાં. પણ એ માટે શરૂઆત કરીએ રંગોળીની મૂળ ભાતમાં પડતા ભારતીય રંગછાંટણાથી...

એક રસપ્રદ અભ્યાસ મુજબ, મૂળ ઓસ્ટ્રેલિયન એટલે કે આદિમવાસીઓનાં રંગસૂત્ર તપાસતાં એવું જાણવા મળ્યું હતું કે ભારતીયો સાથેનો એમનો નાતો અંદાજે ચાર હજાર વર્ષ જૂનો છે. એના એક ખુલાસા પ્રમાણે કોઈ ભારતીયો ઇન્ડોનેશિયન લોકોના સંપર્કમાં આવ્યા હોય, એ ઇન્ડોનેશિયન લોકો આગળ જતાં ઓસ્ટ્રેલિયાના આદિમવાસીઓ સાથે જોડાયા હોય અને એમ ઓસ્ટ્રેલિયન

લોકોમાં ભારતીય જીન્સ ભળ્યા હોય, અથવા તો કોઈ ભારતીયોએ જ દુનિયાના એ દક્ષિણ ભાગમાં સ્થળાંતર કર્યું હોય અને ઓસ્ટ્રેલિયાનાં એ સ્થાનિક લોકો સાથેના સંબંધનું આ પરિણામ હોય. ઓસ્ટ્રેલિયામાં આ સ્થળાંતરના સમય સાથે જોવા મળતા સૂક્ષ્માશ્મ (અં. Microliths) ઓજારોના પ્રારંભને વિદ્વાનો આ સ્થળાંતર સાથે જોડે છે. જે હોય તે, પણ ભારતીયોનાં બીજ તો અહીં સદીઓ પૂર્વે રોપાયેલાં છે એમાં ના નહિ. આ તો વાત થઈ સહસ્રાબ્દી પહેલાંની, પણ આપણને અત્યારે રસ છે એ જાણવામાં કે સવા બે સદી પહેલાં, અંગ્રેજોએ અહીં વસાહતો સ્થાપ્યા પછી, પહેલા ભારતીયોએ આ ભૂમિ પર ક્યારે પગ મૂક્યો?

આગળના લેખમાં આપણે જોઈ ગયા એમ, ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભે અંગ્રેજો ઓસ્ટ્રેલિયાને વસાવી ને વિકસાવી રહ્યા હતા. એ સમય એવો હતો જ્યારે વિશ્વના ઘણા બધા દેશોમાં અંગ્રેજો શાસન સ્થાપવાની પેરવીમાં હતા. આપણે જાણીએ છીએ એમ ભારતમાં ઈસ. ૧૭૫૮થી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્વરૂપે એમના શાસનનો નક્કર પ્રવેશ થઈ ગયો હતો. એટલે મળી આવતી કેટલીક માહિતી પ્રમાણે ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઘરકામમાં મદદરૂપ થાય એવા પહેલા ભારતીય શ્રમિકો કલકત્તા બંદરેથી ઈસ. ૧૮૧૬ના ગાળામાં આ દેશમાં આવ્યા. પણ આ તરફનું ભારતીયોનું નોંધપાત્ર દેશાંતર જોઈ શકાય છે ઈસ. ૧૮૩૦ પછીના સમયમાં. એ વખતે ઇંગ્લેન્ડથી ઓસ્ટ્રેલિયા આવતા કેદીઓની સંખ્યા ઘટવા માંડી હતી, એટલે બાંધેલા કારીગરો તરીકે ભારતથી કેટલાક લોકોને આ તરફ લાવવામાં આવ્યા. મુખ્ય જરૂરિયાત શારીરિક મહેનતનાં કામ માટે હતી, એટલે આવનાર લોકોમાં સૌથી વધુ હતા શીખ લોકો, અને બાકી અફઘાન બાજુના મુસ્લિમ પણ ખરા. તેમને ઊંટો સંભાળવાનું કામ મળતું અને શીખ લોકોને મોટે ભાગે ઢોર ઉછેરના નેસડાઓ – sheep stations – પર કે ખેતરોમાં મજૂરીકામે રાખવામાં આવતા. પંજાબથી આવેલા એ મુઝીબર શીખ લોકો પહેલાં ક્વીન્સલેન્ડ રાજ્યનાં શેરડીનાં ખેતરો પર કામ કરતા હતા. કેટલાંક વર્ષોમાં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ થયું, એ સમયે આ શીખ લોકો ઓસ્ટ્રેલિયા તરફથી લડ્યા. એમની આ સેવાઓને બિરદાવવા ઓસ્ટ્રેલિયાએ એક ઐતિહાસિક પગલું ભર્યું. દેશને માટે જાનનું જોખમ ખેડનાર આ શીખ લોકોને સરકારે ત્રણ હક્કો આપ્યા; મતદાન કરવાનો, પેન્શન મેળવવાનો અને બાકીનાં કુટુંબીઓને બીજા દેશમાંથી અહીં લાવવાનો. રંગ, જાતિ અને વંશીય ભેદભાવ ટોચ પર હતો એવા સમયમાં ઓસ્ટ્રેલિયામાં આવા હક્કો મેળવનાર આ પંજાબી ભારતીયો પહેલા બિનઅંગ્રેજી લોકો હતા. પછી તો બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું. એને લીધે ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ રાજ્યમાં ઉત્તર તરફ આવેલા વૂલગૂલગા (Woolgoolga)નાં કેળાંનાં ખેતરો ખાલી પડ્યાં. કેળની ખેતી અતિ શ્રમ માગી લે એવી હતી, એટલે શીખોને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. એવામાં ભારત સ્વતંત્ર થયું, એના ભાગલા પડ્યા. ભારતની એ અસલામત પરિસ્થિતિથી બચવા એ શીખ લોકો ત્યાંથી પોતાનાં કુટુંબીઓને ઓસ્ટ્રેલિયા લઈ આવ્યા. એના થોડા સમયમાં વૂલગૂલગામાં કેળની ખેતી પૂરી થઈ, પણ પંજાબથી આવેલાં એ મહેનતુ લોકોએ ત્યાં ફરી ખૂબ શ્રમ માગી લે એવી બ્લૂ બેરીનું વાવેતર કર્યું. જેમ કોઈ પણ કામમાં રોપેલી મહેનત ક્યારેય નિષ્ફળ જતી નથી, એમ અહીં પણ ખંતથી કરેલી એમની બ્લૂ બેરીની ખેતી તો વિસ્તરી જ સાથે સાથે વિસ્તરી તેમની સમૃદ્ધિ ને શાખ. અને ખેતમજૂર તરીકે આવેલા એ લોકો જોતજોતાંમાં ખેતમાલિકો અને મકાનમાલિકો બની ગયા. ઈસ. ૧૯૬૮માં તો ત્યાં ઓસ્ટ્રેલિયાનું પહેલું શીખ મંદિર – ગુરુદ્વારા બની ગયું.

આજે સ્થિતિ એવી છે કે તમે જો એ વૂલગૂલગા ગામે પહોંચો તો તમને ઓસ્ટ્રેલિયાને બદલે પંજાબ પહોંચી ગયાં હો એવું લાગે! ખરેખર ગામમાં છે મોટા સોનેરી ઘુમ્મટવાળું ગુરુદ્વારા અને બોલ્યે-ચાલ્યે ને પહેરે-ઓઢવે નખશિખ એવા પંજાબીઓની ત્યાં રહેતી લગભગ ચોથી પેઢીઓ. બસ, તો આમ થયાં હતાં ઓસ્ટ્રેલિયાનાં વૂલગૂલગામાં શિક્ષિત અને સમૃદ્ધ ભારતીય ઇતિહાસ રચાવાનાં મંડાણ. આ ઉપરાંત એવું જાણવા મળે છે કે એ ઓગણીસમી સદીની મધ્યમાં, ઈસ. ૧૮૫૦ની આસપાસ શ્રી પમ્મુલ નામનો એક હિન્દુ સિંધી વેપારી વિક્ટોરિયા રાજ્યના મેલબર્ન શહેરમાં આવ્યો હતો, જ્યાં એણે ઓસ્ટ્રેલિયાની ખાણોમાંથી મળી આવતા કીમતી પથ્થર ‘ઓપલ’નો ધંધો શરૂ કર્યો હતો, જે એની પેઢીઓ સુધી ફળ્યો હતો.

આ તો વાત થઈ ઓસ્ટ્રેલિયામાં બ્રિટિશ કોલોની સ્થપાયા પછી સૌથી પહેલા, ઓગણીસમી સદીમાં અહીં આવેલા ભારતીયોની. પણ લગભગ એ જ સદીના અંતમાં ઓસ્ટ્રેલિયામાં ‘વ્હાઇટ ઓન્લી પોલિસી’ આવતાં અશ્વેતો માટે આ દેશના દરવાજા બંધ થયા હતા, જે વીસમી સદીના મધ્ય પછી, અનેક દેશોના આંતરવિગ્રહો અને ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી થોડા ખૂલવા શરૂ થયા. આગળના લેખમાં આપણે જેનો સંદર્ભ જોયો તે કોલંબો પ્લાન અંતર્ગત શ્રીલંકાની સાથે ભારતથી પણ કેટલાક લોકો આવ્યા. પછી તો આપણે જાણીએ છીએ તેમ ઓસ્ટ્રેલિયામાં જે કૌશલ્યોની અછત હતી, તે આવડત ધરાવતા લોકોને આ દેશમાં લાવવા માટે અહીંની સરકારે અન્ય દેશોમાં જાહેરાત આપવા માંડી હતી. એનાં પરિણામ સ્વરૂપ અહીં આવ્યા ભારતીય ડોક્ટરો, એન્જિનિયરો અને શિક્ષકો. ઓસ્ટ્રેલિયામાં ભારતીયોનાં દેશાંતર ઉપરના આ લેખ માટેની શોધખોળ કરવામાં મને એક પુસ્તક ખાસ કામ લાગ્યું અને બહુ સ્વાભાવિક રીતે અનેક લોકો, જેમનો ઉલ્લેખ હું છેલ્લે અચૂક કરવાની, એમાંનાં કેટલાંક સાથે વાત કરતાં મને મળેલી માહિતી આપણને સીધી લઈ જાય છે વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં. એ સમયે અહીંનાં વિક્ટોરિયા રાજ્યમાં સૌથી પહેલા આવેલા ભારતીયોમાં હતા બંગાળ અને દક્ષિણ ભારતના ડોક્ટરો, મહારાષ્ટ્રના કેમિકલ એન્જિનિયરો અને ઉદ્યોગપતિઓ. પણ પહેલવહેલા ગુજરાતીઓનું પગેરું શોધતાં હું સીધી જઈ પહોંચું છું ઈસ. ૧૮૫૮માં અહીં આવી પહોંચેલા ઋષિ શેઠ - ઋષિકેશ અમૃતલાલ શેઠ સુધી. છૂટાછવાયા ગુજરાતીઓ આ પહેલાં અહીં આવ્યા હોઈ શકે, પણ લગભગ આ સમયથી ગુજરાતીઓના નોંધી શકાય એવા એકધારા પ્રવાહની શરૂઆત થઈ હોય એવું લાગે છે, એટલે આપણા માટે અહીંથી વહી છે ગુજરાતીતાની ગંગોત્રી.

આવાં કોઈના પણ દેશાંતર પાછળ કેટલાંક ‘push and pull factors’; વ્યક્તિને પોતાના દેશની બહાર ધકેલતાં અને નવા દેશ તરફ આકર્ષતાં પરિબળો જોવા મળે છે, એની ચર્ચા આપણે આ લેખમાળાની બીજી કડીમાં વિગતે કરી ગયા છીએ. સ્વાભાવિક રીતે, એવાં જ પરિબળો ઓસ્ટ્રેલિયા આવી વસનાર ગુજરાતીઓ માટે પણ કારણભૂત રહ્યાં છે. ભારત કે લંડનથી આવેલા ગુજરાતીઓને ઓસ્ટ્રેલિયાએ ઘણુંખરું એના તરફ ખેંચ્યા હતા, જ્યારે યુગાન્ડા, આફ્રિકાના ગુજરાતીઓને એ દેશની પરિસ્થિતિએ ત્યાંથી બહાર જવા મજબૂર કર્યા હતા. જાણીએ અહીં આવેલા ગુજરાતીઓનાં આવાં સારાં-નરસાં કારણો, અને ડોકિયું કરીએ એ સમયના ઓસ્ટ્રેલિયામાં.

ચાલો, માંડીએ વાત ઋષિ શેઠની. એમના વિશે નોંધવા જેવી વાત એ છે કે ભારતથી તેઓ એક

સામાન્ય માઈગ્રન્ટ તરીકે નહિ, પણ એક કંપનીના બ્રાન્ચ મેનેજર તરીકે પહેલાં સિડની અને પછી મેલબર્ન પહોંચ્યા હતા. આ કારણે એમની આર્થિક અને માનસિક પરિસ્થિતિ બીજા કોઈ પણ માઈગ્રન્ટ કરતાં જુદી અને સ્વાભાવિક રીતે ઘણી સારી રહી. એ સમયના એમના અનુભવો પરથી ત્યારના ઓસ્ટ્રેલિયાનું એક જીવંત ચિત્ર આપણી સામે ખડું થાય છે. અત્યારે ઓસ્ટ્રેલિયામાં જ્યારે અમે કોઈ પણ નળ ખોલીને બિન્દાસ્ત પાણી પી લઈએ છીએ, ત્યારે છએક દસક પહેલાંના ઓસ્ટ્રેલિયા વિશે ઋષિ શેઠ પાસે જાણવા મળે છે નવાઈ પમાડે એવી કેટલીક વાતો: ‘ઘણાં પરાંઓ ત્યારે ગટરવ્યવસ્થા વિનાનાં હતાં. દુકાનો અને સુપર માર્કેટ્સ ખુલ્લી રહેવાનો સમય સોમથી શુક્રવાર સવારના નવથી સાડા પાંચ અને શનિવારે બપોરે એક સુધીનો હતો, રવિવારે તો બધું જ સદંતર બંધ’. તેઓ આગળ નોંધે છે કે ‘રસ્તા પર પસાર થતા ઘણા સ્થાનિકો બીજા વિશ્વયુદ્ધની અસરરૂપે શારીરિક ખોડવાળા દેખાતા. બાકી, આપણી સાથેના એમના વર્તનમાં ભેદભાવની તો કોઈ વાત જ નહિ, ખૂબ મૈત્રીપૂર્ણ લોકો’. પાડોશીનો એમને થયેલો આ અનુભવ વાંચીને આપણને અત્યારેય એમની હુંફ પહોંચ્યા વિના ન રહે; ‘નવો નવો રહેવા આવેલો હું એ વિસ્તારમાં. એક રવિવારે સવારે કંપનીની ગાડી ધોઈ રહ્યો હતો, ત્યારે પાડોશી ફેડ સામે ચાલીને ઓળખાણ કરવા આવ્યો. વાતવાતમાં એને ખબર પડી કે બીજે દિવસે સવારે મારી પત્ની ને નાનો દીકરો ભારતથી આવી રહ્યાં છે. હું એમને ઍરપોર્ટથી લઈને ઘેર પહોંચ્યો, અને જેવું ફીઝ ખોલ્યું તો એમાં દૂધ, બ્રેડ-બટર, ફળો ને શાકભાજી ભરેલાં હતાં અને બહાર હતી એક ચિઠ્ઠી કે ‘આટલી લાંબી મુસાફરી પછી એક નવા દેશમાં આવેલાં તારી પત્ની અને દીકરાને આ વસ્તુઓની જરૂર પડશે. સાથે બિલ રાખ્યું છે, નિરાંતે સગવડ થયે ચૂકવવું’. વિચાર તો કરો, એક પારકા પ્રદેશના ને ગઈકાલ સુધી બિલકુલ અજાણ્યા એવા ફેડે કેવી તો કાળજી લીધી એમની! આ હતી ઓસ્ટ્રેલિયા પહોંચેલા પહેલ-વહેલા ગુજરાતીની લાગણી. એકાદ-બે ગુજરાતીઓને બાદ કરતાં મારી જાણમાંના મોટા ભાગનાનો મત મને આવો જ જોવા મળ્યો. પહેલાં ઔપચારિક ભારતીય સંગઠન વિશે ઋષિ શેઠ કહે છે કે, કોલંબો પ્લાનમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓનું Indian Students Association બન્યું, જેના ભાગરૂપે દિવાળી કે અન્ય મેળાવડા ઊજવાતા થયા. ધીમે ધીમે ભેગા થયેલા કેટલાક ગુજરાતી પરિવારોએ ૭૦મા દસકની શરૂઆતમાં પહેલી નવરાત્રિ ઋષિ શેઠના આંગણમાં મનાવી. એમની દીકરી ઓસ્ટ્રેલિયામાં જન્મેલું એવું પહેલું ગુજરાતી બાળક જેનાં માતાપિતા બંને ગુજરાતી હોય. એ દીકરીનાં લગનનું જમણ પણ ઘરની અને અન્ય ગુજરાતી સ્ત્રીઓ દ્વારા ઘરના આંગણમાં જ બનાવાયું. આપણે જાણીએ છીએ કે એ સમયગાળામાં વિશ્વના લગભગ દરેક દેશની સ્થિતિ આવી જ હતી, ઘરમેળે જ ઊજવાતા સારા-માઠા પ્રસંગો, પણ આપણે જ્યારે ઓસ્ટ્રેલિયામાં ગોઠવાઈ રહેલા ગુજરાતીઓની વાત માંડી છે, ત્યારે એમનાં અહીંના જીવનના આ પડાવો આપણા માટે માત્ર મહત્ત્વના જ નહીં રસપ્રદ પણ રહેશે.

ચિત્ર ૧: ઘરમાં ઉજવાતી નવરાત્રીનું એક દશ્ય

(Source : Early Gujarati Migration to Australia 2015, Page 59)

અહીંથી આપણો કાફલો આગળ વધે છે ને સીધો અટકે છે એક દસક પછી, ઈસ. ૧૯૬૮માં અહીં પહોંચેલા ડૉ. ભાસ્કર દેસાઈ અને ડૉ. વિહલ પટેલ પાસે જઈને. આપણી પાસે વધુ વિગત છે ડૉ. વિહલ પટેલ વિશે, તો એમનો પરિચય મેળવીએ. ભારતથી ડૉક્ટર થઈ, પરણી, યેમનથી નાઈરોબી ગોઠવાયા વિહલ પટેલ, પણ એ સમયની ત્યાંની સામાજિક ને રાજકીય સ્થિતિને લીધે એમણે ઓસ્ટ્રેલિયા સ્થાયી થવાનો વિચાર કર્યો. ઈસ. ૧૯૬૩માં ‘વ્હાઈટ ઓસ્ટ્રેલિયા પોલિસી’ને લીધે એમની અરજી નામંજૂર થઈ. કેનેડાની મંજૂરી મળી, પણ એમને ઓસ્ટ્રેલિયાની જ ઇચ્છા હોતાં એમણે રાહ જોઈ. ને અંતે ૧૯૬૮માં ઓસ્ટ્રેલિયામાં ડૉક્ટર્સની જરૂરિયાત ઊભી થતાં એમને ધાર્યું પરિણામ મળ્યું, ને એ લોકો પહેલાં ઓસ્ટ્રેલિયાના ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ રાજ્યના એક નાના ગામ ગોલબર્ન ને ત્યાંથી ચાર મહિના પછી સિડની પહોંચ્યાં. આજે એ ઘટનાને વર્ષો વીતી ગયાં છે, પણ એક ગુજરાતી તરીકે ગૌરવની વાત એ છે કે એમના દીકરાઓ હવે સિડનીના ખ્યાતનામ ડૉક્ટર છે.

એ જ અરસામાં અહીં આવી વસનારા ડૉક્ટરોની યાદીમાં હવે ઉમેરાય છે ડૉ. શશાંક યશચંદ્ર મહેતા. તમને આ નામમાં કેંક જાણીતું લાગે તો તમે સાવ સાચા છો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખૂબ બળૂકું અને આગવું પ્રદાન કરનાર આપણા પદ્મશ્રી સાહિત્યકાર સિતાંશુ યશચંદ્રના એ મોટા ભાઈ. શશાંકભાઈ મૂળે મુસાફર પ્રકૃતિ એટલે ભારતથી આફ્રિકા અને ઇંગ્લેન્ડ થઈને અંતે બાળકોનાં વિકસિત અને સુરક્ષિત ભવિષ્ય માટે એમણે ઓસ્ટ્રેલિયા પર પસંદગી ઉતારી. ૧૯૬૮ની સાલમાં પહેલાં અહીંના વિક્ટોરિયા રાજ્યમાં જીલોન્ગ અને મેલબર્નમાં પાંચેક વર્ષ રહીને ૧૯૭૪થી સિડનીને એમણે પોતાનું ઘર બનાવ્યું. અહીં પોતાનાં કામ અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે અજાણતાં જ તેઓ

ગુજરાતી ભાષા સાથે સંકળાઈ ગયા, અને ત્રીસ વર્ષો સુધી ગુજરાતીને ગુજરાતીઓ સાથે જોડતી મજબૂત સાંકળ બની રહ્યા. બન્યું એવું કે, ૧૯૭૫માં અહીંના ભારતીય સમાજને ધ્યાનમાં રાખીને એથ્નિક કાઉન્સિલે રેડિયો 2EAમાં હિન્દી, પંજાબી, બંગાળી, ઉર્દૂ અને તમિળ સાથે ગુજરાતી ભાષાનો રેડિયો શરૂ કરવાની તૈયારી બતાવી. પણ પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે પોતાનો સમય, શક્તિ અને પૈસા ખર્ચીને આમાં જોડાય કોણ? ભારતમાં રેડિયો કાર્યક્રમ આપવાનો શશાંક દંપતીને, વિનીતાબહેનને વધુ અને શશાંકભાઈને થોડો અનુભવ ખરો, એટલે શશાંકભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો 'આંધળામાં કાણો રાજ'ના ન્યાયે ગુજરાતી ભાષા માટેનો કળશ એમના પર ઢોળાયો. ત્યારથી શશાંકભાઈએ ગુજરાતીનો અને વિનીતાબેને હિંદીનો હાથ ઝાલ્યો. ૧૯૭૮થી આ કમ્યુનિટી રેડિયો 2EA ઓસ્ટ્રેલિયાનો પબ્લિક રેડિયો SBS (Special Broadcasting Services) બન્યો. શશાંકભાઈએ એમના જીવનનાં ત્રીસ વર્ષો સુધી, ૧૯૭૫થી ૨૦૦૪ સુધી, ઓસ્ટ્રેલિયાની ઓળખ એવા SBS રેડિયોની ગુજરાતી ભાષાને જતનપૂર્વક ઉછેરી અને પછી આગલી પેઢીના હાથમાં સોંપી. આજે

42

Radio News

Radio 2EA (AM-800 Khz) has for quite some time been regularly broadcasting Indian language programs in Hindi, Panjabi, Urdu, Bengali, Marathi, Gujarati, and the south Indian languages, twice a week.

Some of the June attractions are -

June 22	-	1 Hour - Hindi
June 23	-	$\frac{1}{2}$ Hour - Hindi $\frac{1}{2}$ Hour - Marathi & Bengali
June 29	-	1 Hour - Hindi
June 30	-	1 Hour - Aapki Permaish (Listener's choice)

These programs are produced through voluntary effort and through the cooperation of the members of the Indian community, and those interested in India. Some of the active participants in the production of these programs are -

Dr. G.S. Sidhu
Dr. D. Malhotra
Mrs. Shanti Dhangri
Mrs. Mehta
Mr. H.R. Desai, Co-ordinator,
and many others from time to time.

Listeners and all others interested are requested to send any literary features like drama, poetry, short stories, jokes, or any suggestions or inquiries to :

Mr. H.R. DESAI
8 McPherson Av.
PUNCH BOWL 2196.

Image 2 : 2EA રેડિયોમાં ભારતીય ભાષાઓનો પ્રવેશ
(Source : Early Gujarati Migration to Australia 2015, Page 42)

પણ હું જ્યારે SBS જાઉં છું, ત્યારે એમના પ્રસારણ છોડ્યાના દોઢ દાયકા પછી, ભલે, ગુજરાતી ન જાણતા, પણ એમની સાથે કામ કર્યું હોય એવા કેટલાક સ્ટુડિયો ઓપરેટર્સ 'શશ' મહેતાના ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત માટેના પ્રેમને અને પસંદગીને ખૂબ ભાવથી સંભારે છે.

૧૯૬૮ની જ સાલમાં ઓસ્ટ્રેલિયા આવ્યા ડૉ. જિતેન્દ્ર વોહરા. અહીં ગુજરાતીઓનું ગૌરવ બની રહેનાર ડૉ. વોહરા ભારતમાં MBBS અને MD કરી, ઇંગ્લેન્ડમાં કાર્ડિઓલોજીનું ભણવાનું પૂરું કરી રહ્યા હતા ત્યારે જ મેલબર્નની રોયલ હોસ્પિટલના ડિરેક્ટરે એમને પોતાને ત્યાં નોકરી માટેની ઓફર આપી. ડૉ. વોહરાએ એ સ્વીકારી લીધી. અહીં આવીને તેઓ હૃદયરોગના ક્ષેત્રે સતત અવનવી શોધ કરતા રહ્યા અને તબીબીક્ષેત્રને એમનાં જ્ઞાન અને અનુભવથી સમૃદ્ધ કરતા રહ્યા. વર્ષ ૨૦૧૩ના ઓસ્ટ્રેલિયા દિવસે, ૨૬મી જાન્યુઆરીએ અહીંના તબીબીક્ષેત્રમાં, ખાસ કરીને હૃદયરોગના ક્ષેત્રમાં એમના એ અમૂલ્ય પ્રદાન બદલ એમને AM - Member of Order of Australia સન્માનથી નવાજવામાં આવ્યા. ઓસ્ટ્રેલિયાની સરકાર દ્વારા વાર્ષિક ધોરણે આપવામાં આવતું આ સન્માન ભારતના 'પદ્મ શ્રી'ની જેમ આ દેશના કોઈ એક ક્ષેત્રમાં અસાધારણ યોગદાન માટે એનાયત કરવામાં આવે છે. ભારતથી દૂરના દેશમાં થયેલું એમનું આ સન્માન ગુજરાતની ગરિમા વધારનારું બની રહ્યું છે.

લગભગ એ જ સમયમાં બહેતર ભવિષ્ય માટે ભારતથી મેલબર્ન આવ્યાં ડૉક્ટર દંપતી કિરીટ અને રેખા પરીખ. પહેલા દિવસથી જ કામ પર લાગી ગયા હતા કિરીટભાઈ અને અત્યાર સુધી કાર્યરત છે. આ દેશનો અને લોકોનો ઉદારતાભર્યો અનુભવ યાદ કરતાં હજી તેઓ કહે છે કે, તમારી પાસે જો યોગ્ય લાયકાત હશે તો આ દેશમાં પ્રગતિ કરતાં તમને કોઈ નહિ રોકે. જ્ઞાનનું આ દેશમાં ખૂબ માન છે. અને આજ સુધી કોઈનું પણ ભેદભાવભર્યું વર્તન એમની સ્મૃતિમાં નથી. શરૂઆતમાં એ બંને એકવાર ભારત પાછાં ફરી ગયાં હતાં, પણ ત્યાંનું વ્યવસ્થાતંત્ર ન રુચતાં ફરી આ દેશમાં આવ્યાં અને રહી ગયાં. આજે એ નિર્ણય માટે ખૂબ આનંદ અને સંતોષ છલકે છે એમની વાતોમાં.

આ જ દશકના અંત તરફ અહીં આવી પહોંચે છે હર્ષદ દેસાઈ. પરિસ્થિતિ કૈંક એવી થઈ કે તેઓ ગયા હતા ઇંગ્લેન્ડનો વિજા લંબાવવા ને ઓસ્ટ્રેલિયા માટે અરજી કરી આવ્યા. ચાર જ અઠવાડિયાંમાં પ્રોવિઝનલ PR મળી ગયો: સાથે હતી બે શરતો - દેશમાં દાખલ થતી વખતે સો ડૉલરનો ડ્રાફ્ટ, અને Good Neighbour Council અથવા Catholic Churchમાંથી એકમાં રહેવાની બાંધધરી. હર્ષદભાઈએ ભારતમાં કરેલાં સામાજિક કાર્યોને લીધે એ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. પહેલાં ઓસ્ટ્રેલિયા તેઓ એકલા પહોંચ્યા, પછી કુટુંબને ભારતથી ઓસ્ટ્રેલિયા પહોંચવાના ખર્ચ માટે વગર વ્યાજની લોન માટે ચર્ચના એક પાદરીએ તેમને ખૂબ મદદ કરી. પતિ-પત્ની બંનેની નોકરીને લીધે બાળકોને શાળા પછીનો થોડો સમય પાડોશીને ત્યાં રાખવાનું બનતું. આમ, દેસાઈ પરિવારને સ્થાનિક લોકોનો ખૂબ સારો સાથ મળ્યો. બાળકો મનીષ અને સ્વાતિ માટે શરૂઆતમાં નવા દેશમાં, નવી ભાષામાં ગોઠવાવું મુશ્કેલીભર્યું હતું. દીકરી સ્વાતિ હાઈસ્કૂલ સુધી વર્ગમાં એકમાત્ર ભારતીય, જો કે આગળ જતાં ગ્રીસ, જર્મની, ઇટાલી, લેબેનન જેવા દેશના મિત્રો એને મળ્યા હતા. એ અને મનીષ કહે છે કે ઓસ્ટ્રેલિયાએ એમનાં મનમાં વિશ્વની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ માટેની સમજ અને માન કેળવ્યાં. હર્ષદભાઈએ અહીં આવતાંવેંત બીજું એ નોંધ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ ને અમેરિકાની સરખામણીમાં

આ દેશમાં ગુજરાતીઓ નહિવત્ હતા. એને લીધે ઘરની જરૂરિયાત માટે ભારતીય કરિયાણું ક્યાંય નજીક નહોતું મળતું. એના માટે છેક દૂરના Bondi પરામાં એકમાત્ર દુકાન હતી ભારતીય પહૂદીની-Ezy Moses, જેમાં પણ ઘઉંનો લોટ તો ન જ મળતો. પણ એ દુકાનમાંથી ખરીદીને બહાને આસપાસના વિસ્તારના ગુજરાતીઓને મળવાનું બનતું. પછી તો ભેગાં થવા ગુજરાતીઓએ પ્રવાસીનું આયોજન કરવા માંડ્યું અને શરૂઆત થઈ તહેવારો ઊજવવાની. પહેલી નવરાત્રિનું આયોજન ઘર-આંગણે થયું હતું એ તો આપણે જાણીએ છીએ, પછી આ અરસામાં અહીં ગુજરાતી કુટુંબો વધતાં આવી ઉજવણી કમ્યૂનિટી હોલમાં શરૂ થઈ. ટૂંક સમયમાં જ ઔપચારિક સંગઠનની જરૂર ઊભી થતાં પહેલી વિધિવત્ Indian-Australian Cultural Societyની રચના થઈ, જેમાં આગળ જતાં ગુજરાતી સમાજ અને વૈષ્ણવ સંઘ ઉમેરાયા. મેં આગળ વાત કરી એમ હર્ષદભાઈ પહેલેથી એક સામાજિક કાર્યકરનો જીવ, એટલે અહીં આવીને પણ ગુજરાતી સમાજ અને ભાષાને ઉછેરવામાં એમણે ખૂબ ભાગ ભજવ્યો. અરે, ગુજરાતી ભાષાને અહીંના રેડિયોમાં સ્થાન અપાવવામાં તો એમનો મુખ્ય ફાળો. એમનાં સૂચન અને પ્રયત્નોથી વર્ષ ૧૯૭૩થી ૭૫માં દિવાળી-હોળી અહીં પહેલવહેલાં ખુલ્લામાં ઊજવાયાં. હિન્દી ફિલ્મો અહીં લોકોને ખૂબ યાદ આવતી, અને ઋષિ શેઠ ને ડો. નવીન ખંધારને ફિલ્મ ઉદ્યોગનો થોડો અનુભવ ખરો, એટલે હર્ષદભાઈએ એમની સાથે મળીને અહીં SKD Film Distributors નામે એક કંપની શરૂ કરી, જેમાં પહેલી ફિલ્મ બતાવી કટી પતંગ. પોતાના દેશથી કપાયા હોવાની લાગણીને એમણે આ રીતે સમાજ સાથે વહેંચી.

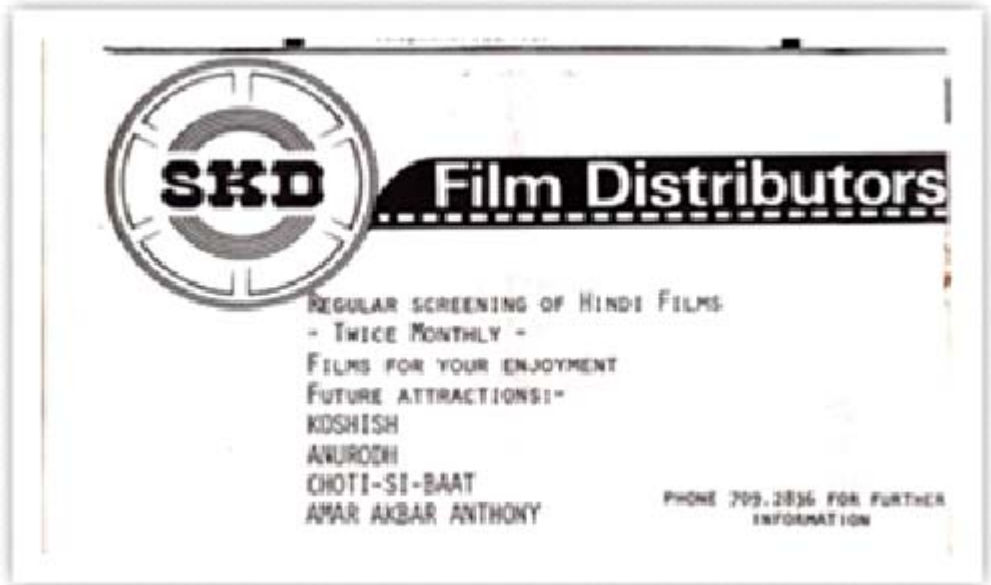

Image 3 : SKD Film Distributorsનું ચિત્ર

(Source : Early Gujarati Migration to Australia 2015, Page 44)

ઈ.સ. ૧૯૯૧માં પ્રતાપભાઈ અમીન જેવા બીજા કેટલાક લોકો સાથે મળીને આ બધાંએ ગુજરાતી સમાજની સ્થાપના વિધિસર કરી. પછી તો એમાં વડાપ્રધાનપદેથી મોરારજી દેસાઈ અને

ચિત્ર ૪: સિડનીની શ્રી નરેન્દ્ર મોદીની મુલાકાત ૨૦૦૫

(Source : Early Gujarati Migration to Australia 2015, Page 93)

૧૯૭૧ના વર્ષમાં મુંબઈમાં સાથે ભણેલા મિત્રોની પાછળ ઓસ્ટ્રેલિયા આવી પહોંચ્યા ડૉ. કીર્તિ જસાણી. અહીં આવીને એક અસ્સલ ગુજરાતીની જેમ નોકરી સાથે ડૉક્ટરીના પ્રાઇવેટ ધંધામાં અન્ય સાથે ભાગીદારી કરી અને ખૂબ સફળ કારકિર્દી બનાવી. એ જ વર્ષમાં ઘણા ડૉક્ટર્સ અહીં સ્થાયી થવા આવ્યા, જેમાંનાં ડૉ. સુરેખા દેસાઈએ બે ડૉક્ટર્સ લાંબી રજામાં હોવાને લીધે સિડની આવવાનું બન્યું. બધું જ પહેલેથી નિશ્ચિત હોવાને લીધે અહીં ગોઠવાવામાં એમને કોઈ મુશ્કેલી ન પડી. લગભગ એ જ અરસામાં અહીં આવ્યા ડૉ. સુરેશ ખત્રી. ૧૯૬૮માં એમને લાગ્યું કે ભારત પોતાની સમાજવાદી વિચારધારાને પરિણામે વિશ્વથી આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે ખૂબ અળગું છે, જેને લીધે ત્યાં નવા તબીબો માટે બૌદ્ધિક એકલતાનો માહોલ છે. આ કારણે એમને વિદેશ માટે આકર્ષણ થયું અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં સરળતાથી વિજા ને નોકરી મળી જતાં તેઓ અહીં આવી ગયા. એમને સ્થાનિક ડૉક્ટરોનાં ભેદભાવભર્યા વર્તનનો અનુભવ થયો હતો, જે અત્યાર સુધીનાં લોકો કરતાં થોડો જુદો કહી શકાય. તો ભારતથી જ અહીં આવેલા ડૉ. અવિનાશ જોશીને શરૂઆતમાં અહીંના વૃદ્ધોની સ્થિતિ જોઈને ચિંતા થઈ અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં ન રહેવાનો વિચાર કર્યો, પણ પછી તેઓ અહીં જ સ્થાયી થયા. એમની દીકરીઓ કહે છે કે એમના માટે ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે કુટુંબ, મિત્રો, સાથે જમવાનું અને રંગીન ઉજવણીઓ, પણ પોતાને ભારતીય કહેવાં કે ઓસ્ટ્રેલિયાના? એ મૂંઝવણનો ઉકેલ કાઢતાં તેઓને એક જ લાગણી થઈ કે પોતાની ઓળખ એટલે આ બંને સંસ્કૃતિઓનું સુંદર મિશ્રણ.

UGANDANS

First refugees arrive in Aust.

The first Ugandan refugees to Australia arrived yesterday with \$110, four suitcases, and tales of horror.

Mr Ashok Mehta, 28, and his wife Vilaya, 29, were the first refugees "favoured" by the Australian Government.

They left their families, friends, and for Mr Mehta, a promising job with a firm of construction consultants in Uganda.

As they stood outside the international air terminal at Sydney Mr Mehta said: "It's good to be in a civilized country."

A graduate from the University of Nairobi, he told of the horror of President Amin's Uganda:

Child victim

"There is no discipline whatsoever in the army, they do everything possible to get money.

And Amin's army doesn't stop at robbery.

"On the train from Kampala to Mombasa an Army guy threw a six-month-old child through the window," said Mr Mehta.

"The child just wasn't on his parents' passport.

"A man on the same train had his ear cut off by the army... and wasn't allowed to get

medical aid for 400 miles. There's so much humiliation. Women are stripped on the road by soldiers and made to roll in the sand and dirt."

Mr Mehta knows of about 2000 other qualified people such as doctors, engineers, lawyers and accountants who would like to come to Australia.

So far, the Australian Government has approved immigration for about 100 people.

In PERTH yesterday the Anglican Synod passed a motion urging the Federal Government to accept 2000 British Asian refugees from Uganda.

Image 5 : News item in Daily Telegraph about first arrivals from Uganda

(Source : Early Gujarati Migration to Australia 2015, Page 149)

અત્યાર સુધી જે ગુજરાતીઓની આપણે વાત કરી એમાંથી મોટા ભાગના ભારતથી કે ઇંગલેન્ડથી અહીં આવ્યા હતા. હવે આવનારામાં હતા આફ્રિકાના ગુજરાતીઓ. અત્યારે આ વાત કરતાં-કરતાં આપણે વીસમી સદીના લગભગ અંત તરફ પહોંચ્યાં છીએ, અને આપણે જાણીએ છીએ એમ એ સમય આફ્રિકામાં, ખાસ કરીને યુગાન્ડામાં વસતા ભારતીયો માટે ઊથલપાથલનો હતો. ૧૯૭૧ની સાલમાં ઈદી અમીન યુગાન્ડાનો વડો બન્યો અને એના એક જ વર્ષમાં, ૧૯૭૨ના ઓગસ્ટ મહિનાની શરૂઆતમાં, એણે એશિયાનાં લોકોને નેવું દિવસની અંદર દેશ છોડી જવાનો હુકમ બહાર પાડી દીધો. ઘણાખરા ગુજરાતીઓ એ સમયે ઇંગલેન્ડ પહોંચી ગયા, અને કેટલાકે ઓસ્ટ્રેલિયાને પોતાની નવી ઓળખ બનાવી. આ સ્થિતિને આગળથી કળી જનાર ડૉ. ગુણુ નાકર

વર્ષ ૧૯૭૧માં જ તાન્ઝાનિયાથી અહીં આવી ગયા હતા. આ વર્ષે, ૨૦૨૦ના ઓસ્ટ્રેલિયા દિવસે, આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજને તન, મન, ધનથી એમની તબીબી સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે એમને OAM - Order of Australia સન્માન આપવામાં આવ્યું. ગુજરાતીઓનું ગૌરવ બનનાર આ ડૉ. ગુણુ નાકરની અહીં ગોઠવાવાની સફર રસ પડે એવી છે. એ વિશે તેઓ કહે છે; અમેરિકા કે ઇંગ્લેન્ડ જવું ત્યારે શક્ય નહોતું બની શક્યું, સાથે એ ગાળામાં ઓસ્ટ્રેલિયામાં ડોક્ટરોની જરૂરિયાતને લીધે અહીંના વિઝા સરળતાથી મળતા, અને ઓસ્ટ્રેલિયાના નકશા અને ભૂગોળનું એમનું અગાઉનું આકર્ષણ પણ એમને અહીં લાવવામાં નિમિત્ત બન્યું. ખૂબ આર્થિક ખર્ચતાણ વચ્ચે તેઓ પત્ની સાથે સિડની પહોંચ્યાં. પણ અહીં એમને અહીંનાં લોકોના માત્ર સારા અનુભવો જ મળ્યા, એવું કહીશ તો એમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. અરે, ઊતરતાંવેત એક ઓસ્ટ્રેલિયન દંપતીએ એટલી મદદ કરી કે એમના ખર્ચની ટેકસીને પરિણામે તો એ લોકો રાતવાસો કરવાનું ઠેકાણું નક્કી કરી શક્યાં, અને પહેલા ભારતીય, પંજાબીનો સંપર્ક થઈ શક્યો. પછી તો એ પંજાબી થકી અન્ય બે ગુજરાતી ડોક્ટર્સ મળ્યા અને એમની સાથે મિત્રતા થઈ. અહીંના મેડિકલ બોર્ડનો પણ સારો અનુભવ રહ્યો, જેમણે નોકરી માટે પણ મદદ કરી, અને નોકરી મળી. કામની નજીકના વિસ્તારમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું અને ખૂબ સારા, વડીલ ઓસ્ટ્રેલિયન પાડોશીઓ મળ્યા, જેમણે એમને અહીં સ્થિર થવામાં પોતાના કુટુંબ જેવી મદદ કરી. એમની પહેલી ગાડી માટે લોન પણ એ પાડોશીએ જ આપી! બીજા દેશમાં રહેતાં પોતાનાં કુટુંબીઓ સાથેના સંપર્કની વાત કરતાં ડૉ. નાકર કહે છે કે પહેલાં તો પત્રવ્યવહાર જ હતો, કેમ કે ફોન બહુ મોંઘા પડતા, પણ ધીમે ધીમે એનો એક સરસ રસ્તો સૂઝ્યો, ને એ લોકો પોતાની વાતો કેસેટમાં રેકોર્ડ કરીને મોકલાવવા માંડ્યાં. એનાથી બે ફાયદા થયા; એક તો સમયમર્યાદાની ખાસ ચિંતા ન રહી અને બધાં લોકો એમનો અવાજ પણ નિરાંતે સાંભળી શક્યાં. આ બધી વાતો વાંચીને આજે આપણે જાણે એ સમયમાં પહોંચી ગયાં હોઈએ એટલી મજા આવી જાય, નહીં?!

બાકી, યુગાન્ડાની અસ્થિર સ્થિતિને લીધે ડૉ. બાબુ ગોરડિયા, ડૉ. વજુ ઘેલાણી, ડૉ. જયંત દવે, ડૉ. એન. સી. પટેલ જેવા ત્યાંના ઘણા નામાંકિત ડોક્ટરો આ તરફ આવી ગયા. ડૉ. નાકર જેવા એક યા બીજા મિત્રોના અનુભવને લીધે મોટા ભાગનાઓને અહીં ગોઠવાવામાં ખાસ અગવડ ન પડી. એ જ સમય આસપાસ આફ્રિકાથી શરણાર્થી તરીકે સિડની આવ્યા એન્જિનિયર અશોક મહેતા. એમને રહેવાનું હતું માઈગ્રન્ટ સેન્ટરમાં, જે માત્ર શ્વેતો માટે હોવાથી એમની હાલત સાવ નિરાશ્રિત જેવી થઈ હતી. અહીંના રાષ્ટ્રીય પ્રસારણ - ABC (The Australian Broadcasting Corporation)એ લીધેલી એમની મુલાકાત જોઈને મૂળ ભારતના એક બંગાળી ધંધાર્થી મદદે આવ્યા અને એમની સ્થિતિ સુધરી. બીજો પ્રશ્ન થયો નોકરી માટેનો; આફ્રિકાના એન્જિનિયર્સ અહીં માન્ય નહોતા ગણાતા, એટલે અશોકભાઈ સિડની યુનિવર્સિટીના એક પ્રોફેસરને મળ્યા. એમની સાથે નૈરોબીના પ્રોફેસરની ઓળખાણ નીકળતાં એમની મદદથી એક જ દિવસમાં એ પ્રશ્ન હલ થયો અને એમને સારી નોકરી મળી ગઈ હતી. એમને પણ ઓસ્ટ્રેલિયાનાં લોકોની સરળતા, નિખાલસતા અને ઉદારતા સ્પર્શી ગઈ.

અશોક મહેતાના કહેવાથી નૈરોબી યુનિવર્સિટીના એમના સહકર્મી આશક નથવાણીએ આફ્રિકામાં

જ ઓસ્ટ્રેલિયન હાઈ કમિશનના કર્મચારીને હાથોહાથ અરજી આપતાં એમનો તત્કાલ ઇન્ટરવ્યૂ થઈ ગયો, અને પોતે પ્રાધ્યાપક-લેક્ચરર હોવાને પરિણામે એ જ ક્ષણે ઓસ્ટ્રેલિયા માટે મંજૂરી પણ મળી ગઈ! ઓસ્ટ્રેલિયાનું પર્ય શહેર ભારતથી સૌથી નજીક હોતાં અશોકભાઈની ઇચ્છા ત્યાં જવાની હતી, જો કે ઓફિસરે અશોકભાઈની લાયકાત અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં એની જરૂરિયાત જોઈને સિડનીને ‘ઘર’ બનાવવા કહ્યું ને ત્યારથી નથવાણી પરિવારનું એ જ સાચું ઘર બની રહ્યું. એ અહીં પહોંચ્યા ત્યારની પરિસ્થિતિ વર્ણવતાં કહે છે કે યુગાન્ડામાં બાકી રહેલા શરણાર્થીઓના હિત માટે ત્યારે અહીં એક પ્રેસ કોન્ફરન્સ યોજાઈ હતી જેમાં એમને પૂછવામાં આવ્યું કે, ‘શું ઓસ્ટ્રેલિયાએ તમને અહીં લાવીને તમારા પ્રત્યે સદ્ભાવ દેખાડ્યો છે?’ આનો સ્પષ્ટ જવાબ આપતાં તેમણે કહ્યું હતું, ‘ના, અમે અમારી લાયકાત ને યોગ્યતાને કારણે અહીં છીએ. એ માપદંડ સિવાય જો ત્યાંનાં લોકોને આ દેશ સ્વીકારશે તો એ સાચો સદ્ભાવ હશે’. ત્યારથી લઈને આજની તારીખે પણ અહીં આવનારાં લોકોની પસંદગી ઓસ્ટ્રેલિયા એમની લાયકાતને આધારે જ કરે છે, અને વિશ્વના વિકસિત દેશોમાંથી ઓછામાં ઓછા શરણાર્થીઓને સ્વીકારનારો દેશ પણ આ જ છે. શરૂઆતથી જ આવી સ્પષ્ટતા અને નેતૃત્વનાં લક્ષણો ધરાવતા હતા અશોકભાઈ. એક પાયાના સ્થાપક તરીકે તેઓ નોંધે છે કે ઈસ. ૧૯૭૨માં અહીં ઈસ્માઈલીઓનું એક ઔપચારિક સંગઠન બન્યું અને આગાખાન સમિતિની રચના થઈ, અને ઈસ. ૧૯૭૯ના નવેમ્બર મહિનામાં એમના આધ્યાત્મિક વડા આગાખાન અહીંની મુલાકાતે આવ્યા. અહીં આવ્યાનાં થોડાં વર્ષો પછી એમની પત્ની બનનાર સમીમને તો અહીં આવ્યાંના બીજે જ દિવસે નોકરી અને થોડા મહિનામાં PR મળી ગયાં હતાં. જરૂરિયાતમંદ લોકોને મદદરૂપ થવા એમણે વર્ષો સુધી હેલ્પલાઇન પ્રોગ્રામ ચલાવ્યો. પણ અશોકભાઈને પહેલી નોકરી સિડની યુનિવર્સિટીની મદદથી મળી. પછી તો એન્જિનિયર તરીકે એમણે અનેક નામાંકિત પ્રોજેક્ટ્સ કર્યાં. આગળ જતાં તેઓ એક સારી કંપનીમાં ડિરેક્ટર થયા, અને કંપનીએ એમની નિવૃત્તિ માટેનો કાર્યક્રમ એમને એક ‘મહારાજા’ જેવા દમામથી આપ્યો. અહીંનો સમાજ એમને ખૂબ નિખાલસ, બહુસાંસ્કૃતિક અને આવકારનારો લાગ્યો. ગૌરવની વાત એ છે કે ખ્રિસ્તામાં માત્ર વીસ સેન્ટ્રસ સાથે અહીં પહોંચેલા અશોકભાઈની ઝોળીમાં હવે આ દેશનું AM સન્માન પણ છે, જે એમનાં સામાજિક કાર્યોની સાથે એન્જિનિયરિંગના ક્ષેત્રમાં એમના નોંધપાત્ર પ્રદાનનો બોલતો પુરાવો છે. અહીં આવીને સ્થાયી થયેલા ગુજરાતીઓ વિશે હર્ષદ દેસાઈના સહકારથી ૨૦૧૫માં એમણે પુસ્તક બહાર પાડ્યું – *Early Gujarati Migration to Australia: A Pioneer's Perspective*. એક શૈક્ષણિક દસ્તાવેજ બની શકે એટલું વિગતે અને વ્યવસ્થિત કામ થયું છે આ પુસ્તકમાં. મેં આગળ ઉલ્લેખ કર્યો હતો એમ આ લેખમાં મને ખૂબ કામ લાગ્યું એ પુસ્તક આ જ.

Image 6 : Ashak Nathwani receiving AM

(Source : supplied)

હંઅ... તો આપણે આગળ વધીએ સિત્તેરના એ દસકમાં જ્યારે આફ્રિકાથી એક શરણાર્થી તરીકે વિક્ટોરિયા રાજ્યમાં આવ્યા પ્રવીણ ઘેલાણી. આજે પોતાના જીવનના સિત્તેરમા દસકને આરે ઊભેલા હોવા છતાં એક સારા ટેનિસ ખેલાડી એવા એ યાદ કરે છે એમની અહીંની શરૂઆત. નવા દેશમાં પહેલાં તો નોકરીની શરૂઆત કરવી પડી પોતે હતા એના કરતાં ખૂબ ઓછી લાયકાતવાળાં કામથી, પણ જો ગુણવત્તા હોય તો વ્યક્તિનો વિકાસ કોઈ અટકાવી શકતું નથી એનું પોતે જ જીવંત ઉદાહરણ બન્યા. ગુજરાતી સમાજ માટે એમનું ખૂબ નોંધપાત્ર કામ એટલે કોઈની અંતિમક્રિયા માટે મદદરૂપ થવું. કોઈ સગાં-વહાલાંનું અચાનક દુનિયા છોડી જવું અને એ પણ માતૃભૂમિથી દૂર બને ત્યારે એ કુટુંબીનાં દુઃખ ને તકલીફની કલ્પનામાત્ર પણ આપણને હચમચાવી નાખે, એવાં કામ માટે વર્ષો પહેલાં પ્રવીણભાઈ આગળ આવ્યા અને પૂરાં માન-સન્માન અને વિધિપૂર્વક એ વિદાય લેનાર લોકોના અંતિમ સંસ્કાર થાય એવી વ્યવસ્થા કરાવી આપી. ઑસ્ટ્રેલિયામાં આવું પહેલું કપરું કામ એમણે કર્યું, અને આજપર્યંત ચાલુ છે. સમાજ માટે બીજા આટલા જ પ્રવૃત્ત એવા દીપક મંકોડી સાથે મળીને બાકીની સાંસ્કૃતિક ઉજવણીઓની સાથે સાથે નવી પેઢીમાં ગુજરાતી ભાષા ટકાવવા માટે એમણે વર્ગો ચાલુ કર્યા અને પુસ્તકાલય પણ શરૂ કર્યું. અહીં ઊછરતી બીજી પેઢીનાં લગ્ન એ અહીંનાં માતા-પિતાઓ માટેનો એક મોટી ચિંતાનો મુદ્દો હતો. દીપકભાઈએ એમનાં બીજાં અનેક સમાજ ઉપયોગી કામો સાથે આ ચિંતાના હલ તરીકે એક મેરેજ બ્યૂરો પણ ચાલુ કર્યો. આશા રાખીએ કે આવી સેવાઓથી અહીંનાં માતાપિતાઓ થોડાં હળવાં થશે.

ભારત અને આફ્રિકા થઈને અહીં આવ્યા પ્રતાપ અમીન. એમને પોન્ડિચેરીમાં સુંદરમ્ પાસે ગુજરાતી ભાષા શીખવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું છે, એટલે ગુજરાતી માટેનો એમનો પ્રેમ અને આગ્રહભરી કાળજી સહજ રીતે અહીંની એમની પ્રવૃત્તિઓમાં પડઘાય છે. ફિજીથી ૧૯૮૪ની સાલમાં અહીં આવેલા કાંતિલાલ ઝીણાએ ઓસ્ટ્રેલિયાની રાજધાની કેનબેરામાં પ્રવીણભાઈની જેમ બહારથી આવેલાં અને માત્ર અંગ્રેજી સિવાયની ભાષા સમજતાં લોકોને એમનાં કુટુંબીઓની અંતિમક્રિયાની વ્યવસ્થામાં ખૂબ મદદ કરી. એ ઉપરાંત એવા સમાજનાં વૃદ્ધોની ખાસ સંભાળ માટેનાં કામોમાં પણ ખૂબ પ્રવૃત્ત રહ્યા. એમની આવી અમૂલ્ય સેવાઓ માટે એમને વર્ષ ૨૦૧૮નો OAM એવોર્ડ આપવામાં આવ્યો છે. આવા લોકો થકી અમારા જેવા આજના ગુજરાતીઓ અહીં નિશ્ચિન્ત રીતે જીવી રહ્યા છે.

આપણે હવે જઈએ ૧૯૭૩ની સાલમાં અહીં આવેલાં કાંતિભાઈ અને પ્રતિભાબેન ગોકાણી પાસે. એમણે હવામાનને લીધે કેનેડાને બદલ ઓસ્ટ્રેલિયાની પસંદગી કરી હતી. અહીંના એમના અનુભવોમાં એક ખાસ વાતે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું તે એ કે, એમનાં એક વડીલ ઓસ્ટ્રેલિયન પાડોશી પિયાનો ખૂબ સારો વગાડતાં, એમણે પ્રતિભાબેનને દીકરી અમિતાને પિયાનો શીખવા મોકલવા કહ્યું. પ્રતિભાબેન કહે છે કે એ સમયે ઘરની આર્થિક પરિસ્થિતિ એવી હતી કે પૈસા ખર્ચવા બાબતે પસંદગી કરવી પડે, અને એમણે નિખાલસતાથી પાડોશીને આ કારણ સમજાવીને ના પાડી. મારી જેમ તમનેય જાણીને આશ્ચર્ય અને આનંદ બંને થશે કે એ પાડોશીએ પોતાની કળા આગળ વધારવાના નાતે એક પણ પૈસો લીધા વિના અમિતાને પિયાનો શીખવ્યો. બાકી, પૈસાની જરૂર તો એમનેય નહિ હોય શું? પ્રતિભાબેને આવું જ કેંક આગળ વધારવા, અહીં ભારતીય વારસો જાળવવા, સિડની પ્રાર્થના મંડળની રચના કરી. એ બધાં ઉપરાંત, આ પરિવારે ઉદ્યોગસાહસિક તરીકે અહીં અનેક સફળ ખેડાણ કર્યાં.

હવે, વર્ષ ૧૯૭૬માં લંડનથી અહીં આવ્યા અલાદીન રહેમતુલ્લા. વર્ષો સુધી ક્વીન્સલેન્ડ રાજ્યની સુપ્રીમ કોર્ટમાં મુખ્ય લાઇબ્રેરિયન તરીકે ફરજ બજાવી. એ દરમિયાન ઘણા બધા મહત્ત્વના પ્રોજેક્ટ્સ માટે ગ્રાન્ટ મેળવી આપી તો સાથે ક્વીન્સલેન્ડનાં બંધારણ જેવાં ઘણાં મહત્ત્વનાં પ્રકાશન પણ કર્યાં. ક્વીન્સલેન્ડની કોર્ટને, ત્યાંના સમાજને આવી સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે અને દેશનો કાયદાકીય વારસો જાળવવામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કરવા માટે વર્ષ ૨૦૧૧માં એમને OAM સન્માન મળ્યું. આ સન્માનની વાતમાં એક વધુ ગુજરાતી નામ ઉમેરાય છે ૧૯૮૮ની સાલમાં અહીં આવેલા દર્શક મહેતાનું. ભારતથી જ અનેક ક્ષેત્રે આગળ રહેલા અને ક્રિકેટના ખેલાડી રહી ચૂકેલા દર્શકભાઈએ અહીં આવીને LBW - Learning for a better world ટ્રસ્ટ ચાલુ કર્યું ને એના ભાગ રૂપે ભારત, પાકિસ્તાન, નેપાળ, શ્રીલંકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, યુગાન્ડા, અફઘાનિસ્તાન ને જમૈકા જેવા દેશોના જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપી. આવા ઓછા વિકસિત કે વિકસી રહેલા દેશોનાં બાળકોનાં ભવિષ્ય માટે આવી મહત્ત્વની સેવાઓ માટે એમને પણ OAMથી નવાજવામાં આવ્યા. તો એડિનબરોથી ૧૯૯૫ની સાલમાં કેનબેરા આવેલાં ડો. વનિતાને સન્માન મળ્યું સેક્યુઅલ હેલ્થ અને ફોરેન્સિક મેડિસિનનાં ક્ષેત્રમાં એમનાં પ્રદાન માટે. કેનબેરામાં એક રાતે એક સ્ત્રી પર થયેલા બળાત્કારે એમને અંદરથી હલબલાવી મૂક્યાં અને ત્યારથી આ પ્રશ્નને એમણે પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ બનાવી દીધો. હવે તો ઓસ્ટ્રેલિયન ડિફેન્સ ફોર્સ અને ફેડરલ પોલીસ ઓફિસર્સ ઘણા કેસમાં

એમની સેવાઓનો લાભ લે છે. એક નવા દેશનાં આટલાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં આવા ગુજરાતીઓનું નામ ચમકે ત્યારે આપણા કોલર આપોઆપ ઊંચા થઈ જ જાય ને!

હંઅ, તો આપણે અટક્યાં હતાં ત્યાંથી આગળ વધીએ... ૧૯૭૭ની સાલમાં આફ્રિકાથી યુનિવર્સિટી લેકચરર તરીકે મેલબર્ન આવ્યા ઈશ્વર દેસાઈ. Gujarati Association of Victoriaના તેઓ સ્થાપક પ્રમુખ બન્યા, ને અહીં અને ભારતમાં અપંગ લોકો માટે ખૂબ કામ કર્યું, જેના માટે એમને સન્માન પણ મળ્યું છે. સિત્તેર-એસીના દસકનો આ સમય એવો હતો જ્યારે અહીં ડોક્ટર્સ ઉપરાંત લેકચરર્સ અને એન્જિનિયર્સ આવવા માંડ્યા હતા ને એમ, ૧૯૮૬માં આફ્રિકાથી સ્કિલ્ડ માઇગ્રન્ટ્સ-એન્જિનિયર તરીકે અહીં આવ્યાં સમીર અને મીના, તો ૧૯૮૮માં ભારતથી અહીં આવી પહોંચ્યાં પ્રદીપ અને કામિની પંડ્યા. અહીંના ગુજરાતી સમાજમાં ને સાથે ઓસ્ટ્રેલિયાના સમાજમાં પણ અનેક સેવાકીય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબ રસપૂર્વક જોડાયેલું છે આ દંપતી. આ બધાં લોકોએ ખાસ એમનો સમય ફાળવીને મારા અનેક પ્રશ્નોના ધીરજપૂર્વક જવાબ આપ્યા છે, ત્યારે હું અહીંના ગુજરાતીઓ વિશે તમને આટલું કહી શકી છું. આભારી છું આવાં અનેક લોકોની.

આફ્રિકા, અમેરિકા, કેનેડા કે યુએકે કરતાં આ દેશ નાનો છે, એટલે ગુજરાતીઓ અહીં ઘણાં વર્ષો મોડાં પહોંચ્યાં છે અને સંખ્યામાંય ઘણાં ઓછાં છે. ૨૦૦૮ની સાલમાં અહીં ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ પર થયેલા અનેક વંશીય હુમલાઓને લીધે ભારતીયો, ગુજરાતીઓ અહીં આવતાં અચકાતાં જરૂર હતાં, ખાસ કરીને મેલબર્ન અને સિડનીમાં, પણ હવે તો અહીંનાં નાનાં ગામોમાં પણ ગુજરાતી કુટુંબો વસેલાં જોવા મળે છે, એટલું જ નહિ મોટા ભાગના સંપ્રદાયોનાં આસ્થાનાં સ્થાનકો પણ બની ગયાં છે. આજે અહીં ગુજરાતીઓની બીજી પેઢીઓ સમૃદ્ધ થઈ છે અને ત્રીજી પેઢીઓ ઊછરવા લાગી છે. ઓસ્ટ્રેલિયાનાં લગભગ દરેક રાજ્યનાં મુખ્ય શહેરોમાં પહેલાં શરૂ થયેલાં ગુજરાતી સંગઠનની હવે અલગ અલગ શાખાઓ વિસ્તરી છે. જો કે એનાથી ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય કે સંસ્કૃતિ સાચા અર્થમાં વિસ્તર્યાં હોવા વિશે ખાતરી નથી, કેમ કે એમની મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિઓ નવરાત્રિના ગરબા કે સામાન્ય સ્તરનાં નાટકો જેવી વ્યાવસાયિક હેતુ સિદ્ધ કરનારી વિશેષ બની છે. હા, ગુજરાતી ભાષા અહીં સચવાઈ રહે એ માટે એક સ્વયંસેવી સંસ્થા ORA - (Om Rameshwar Association Inc.)એ ૨૦૧૬ની સાલમાં સિડનીમાં ગુજરાતી ગ્રામર સ્કૂલ શરૂ કરી છે. એમનો અભ્યાસક્રમ ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટે માન્ય રાખ્યો છે અને કમ્યુનિટી લેન્વેજિસ પ્રોગ્રામ હેઠળ એમને સરકારી ગ્રાન્ટ પણ ફાળવવામાં આવે છે. આ શાળાના શિક્ષકો ગુજરાતી ભાષા થકી વિદેશમાં પોતાની સંસ્કૃતિ વિકસે એ માટે આ કાર્યમાં પોતાનો સમય અને શક્તિ રોપે છે. તમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે ગુજરાતી બાળકો સાથે આ શાળામાં મૂળ વિયેતનામનાં લિન ટ્રેન પણ ગુજરાતી શીખવા આવે છે. એક ગુજરાતીને પરણ્યા પછી પોતાના સાસરાનાં સંબંધીઓ સાથે વાત કરી શકે એટલે પોતાનાં ત્રણ બાળકો સાથે આ માતા પણ એક નવી ભાષાને અપનાવી રહી છે! આવા અનેક ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓમાં ગુજરાતીનો પ્રસાર કરી રહેલી આ શાળાની શાખાઓ આજે ઓસ્ટ્રેલિયાનાં એકથી વધારે શહેરોમાં ફેલાઈ છે અને દૂરના વિસ્તારનાં બાળકો માટે ઓનલાઇન વર્ગો પણ ગોઠવે છે. હિન્દી, પંજાબી અને તમિળ ભાષાઓ તો આજે ઓસ્ટ્રેલિયાની શાળાઓમાં એક વિષય તરીકે સ્વીકારાઈ ગઈ છે, હવે ગુજરાતી માટે પણ ખાસ રાહ નહિ જોવી પડે એવું લાગે છે, કેમ કે અગત્યના ઘણા સરકારી સંદેશ હવે ગુજરાતીમાં છપાવા

લાગ્યા છે. આ જ મુદ્દે આગળ વધીએ તો, અહીંનો પબ્લિક રેડિયો SBS ગુજરાતી અઠવાડિયામાં બે દિવસ એક એક કલાકનું પ્રસારણ કરે છે, જેમાં મોટે ભાગે સમાચારો અને સાંપ્રત ઘટનાઓની સાથે મહત્ત્વની મુલાકાતો વણી લેવાતી હોય છે. ડૉ. શશાંક મહેતાએ શરૂ કરેલા આ કામને નિતલ દેસાઈ એમની ટીમ સાથે સરસ રીતે આગળ વધારી રહ્યાં છે. તો છેલ્લાં તેર વર્ષોથી આરાધના ભટ્ટ ‘સૂર સંવાદ’ના નામથી દર રવિવારે એક કલાક માટે કમ્યુનિટી ગુજરાતી રેડિયો ચલાવી રહ્યાં છે. એના પ્રસારણમાં તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંગીત ઉમેરી સાંપ્રત બાબતોને પણ રસાળ બનાવી પીરસે છે. તેઓના લેખો અવારનવાર ગુજરાતનાં જાણીતાં સામયિકમાં છપાતા હોય છે. એ ઉપરાંત ‘સૂર સંવાદ’ની એમની સક્ષમ અને સ્વયંસેવી ટીમ સાથે તેઓ બે વર્ષે એકાદ વાર ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે સંગીત, નૃત્ય ને નાટકનો એક સ્ટેજ કાર્યક્રમ પણ આપે છે, જેની સિડનીનાં કળાપ્રેમી લોકો આતુરતાથી રાહ જોતાં હોય છે. એમની ટીમનો જ એક અતૂટ હિસ્સો છે પાર્થ નાણાવટી. વ્યવસાયથી તો તેઓ અહીંના પબ્લિક હેલ્થ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ઊંચા હોદ્દા પર કાર્યરત છે, પણ પોતાની માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાના પ્રેમને તેઓ પોતાના શબ્દમાં અભિવ્યક્ત કરતા રહે છે. ગુજરાતીઓમાં ખૂબ વખણાતાં સામયિકમાં તેમની નવલકથાઓ છપાતી રહે છે. એ ઉપરાંત તેઓ કવિતાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓ પણ લખે છે. આવાં અનેક વ્યક્તિગત પ્રદાનો અહીં ગુજરાતીને ધબકતી રાખે છે. બાકી, કેટલાંક શોખીનો સાથે મળીને ગુજરાતી શબ્દને, સંગીતને ગીતો ને ગરબા સાથે ઘરમેળે તો અવારનવાર ઊજવતાં હોય જ છે.

વાતવાતમાં આપણે જુઓ ને, કેટકેટલી સંસ્કૃતિઓને ઊજવી! અંજોજો અહીં આવી વસ્યા એનાં મૂળિયાં ખોળતાં આપણે મળ્યાં ઓસ્ટ્રેલિયાના આદિમવાસીઓને, અને ધીમે ધીમે એમાં ભળતાં ભાળ્યાં વિશ્વનાં અનેકવિધ લોકોને. મૂળે બહુરંગી રહેલી ભૂમિને એકરંગી થતી જોઈ, ને જોયા એમાં વિધવિધ રંગો ફરી પુરાતા. ને હવે આ રંગપૂરણીમાં મેઘાણીનો કસૂબલ ગુજરાતી રંગ ઘોળાયો. અહીં આવેલા ગુજરાતીઓની સાથે આપણે લગભગ અડધી સદીની યાત્રા ખેડી. અને યાત્રા કોઈ પણ હોય, એની શરૂઆત તો સંઘર્ષમય હોવાની જ. એમના એ શરૂઆતના દૌરમાંથી પસાર થતાં મને ‘શૂન્ય’ પાલનપુરીની આ પંક્તિઓ સાંભરી આવી હતી;

સાત સમંદર તરવા ચાલી, જ્યારે કોઈ નાવ અકેલી,
ઝંઝા બોલી ‘ખમ્મા ખમ્મા’! હિંમત બોલી ‘અલ્લા બેલી’!

આજે તો વૈશ્વિક ભૂગોળની સરહદો ઘણી ભૂંસાઈ રહી છે, હવાઈ ઉડાનોએ દેશો વચ્ચેનું અંતર પણ ઓગાળ્યું છે, એટલે કોઈ નવા દેશને પોતાનો બનાવવો ખાસ મુશ્કેલ નથી. પણ હજી થોડા સમય પહેલાં જ અહીં પહોંચેલાં અમે જે સરળતાથી અહીં ભળી શક્યાં એનું મોટા ભાગનું શ્રેય દાયકાઓ પહેલાં સંઘર્ષથી આ દેશને પોતાનો બનાવનાર આ બધાંને જાય છે. આજે અમને અહીં ગામેગામ અને ગલીએ ગલી ગુજરાત ગુંજતું અનુભવાય છે એ એમણે છોડેલા ગુર્જરી તારને લીધે. પ્રામાણિકપણે કબૂલવું પડે કે અત્યારે અમને અહીં best of both the worldsનો પૂર્ણ અહેસાસ થાય છે.

બાકી, ઇતિહાસ કોઈ પણ દેશનો ઉલેચીએ તો કદાચ લોહિયાળ જ નીકળે. પરિવર્તન પીડા વિના

શક્ય નહિ બનતું હોય, એ સમજ સાથે આ દેશના જન્મની આપણે કરેલી વાતો વિશે ફરી વિચારતાં એમાંના અન્યાયો થોડા સહ્ય બનશે. આદિમવાસીઓની આ ભૂમિના ભૂતકાળને આદરપૂર્વક પાયામાં રાખી ધબકી રહ્યો છે આજે અહીંનો વર્તમાન. અંગ્રેજોના પ્રકૃતિદત્ત શાણપણને પરિણામે ભવિષ્ય પણ સુરક્ષિત દેખાય છે આ દેશનું. અને એટલે જ મૂળે કેદીઓને ઠેકાણે પાડવા માટે બનેલા આ દેશે આજે લગભગ આખા વિશ્વને પોતાની કાળજીભરી વ્યવસ્થાનું બંદી બનાવ્યું છે. પણ એની પાછળ રહેલા સદીઓના સંઘર્ષને કાગળ પર ઉતારવો મારા માટે સરળ નહોતો, એટલે એને ઉઘાડવામાં રહી ગયેલી મારી તમામ ક્ષતિઓને તમે ક્ષમ્ય ગણશો એવી શ્રદ્ધા છે. ખૂબ આનંદ આવ્યો તમારા સૌ સાથે આ સફર ખેડ્યાનો. ફરી મળશું કોઈ નવા પડાવે.

References

Books:

1. *The Australian People*: General Editor- James Jupp
2. *Aboriginal Australians* by Diana Marshall
3. *A short history of Australia* by Manning Clark
4. *Indigenous Australia for Dummies* by Larissa Behrendt
5. *A Failure to Understand: Early Colonialism and the Indigenous Peoples* by Margaret McPhee
6. *Story of Migration to Australia from Asia* by Nicolas Brasch
7. *Stories of Australian Migration*: Edited by John Hardy
8. *The Changing Face of Australia: A century of Immigration (1901-2000)* by Kate Walsh
9. *From White Australia to Woomera: The Story of Australian Immigration* by James Jupp
10. *Early Gujarati Migration to Australia- A pioneer's perspective*: Compiled by Samim and Ashak Nathwani with Harshad Desai

Documentaries:

1. Sbs Documentary: First Australians
2. Sbs Documentary: Immigration Nation- The secret history of us
3. Sbs Documentary: Dirty Business- How mining made Australia
4. Interviews and articles from Sbs radios- Gujarati and Hindi

Websites:

1. www.adb.anu.edu.au
2. www.nationalgeographic.com.au
3. www.aiatsis.gov.au

Special thanks to Dipak Mankodi, Pravin Ghelani, Dr. Kirit Parikh, Dr. Ishwar Desai (Melbourne), Harshad Desai, Ashak Nathwani, Pradip Pandya, Sameerbhai (Sydney) and Amit Mehta (Perth).

સહજાનંદ સ્વામી (૧૭૮૧-૧૮૩૦) અને અરદેશર કોટવાળ: સાંસ્કૃતિક સમન્વયની કેડીએ

અરુણ વાઘેલા

પ્રસ્તાવના:

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સહજાનંદ સ્વામી મધ્યયુગના અંત અને અર્વાચીન યુગના આરંભ સમયનું એક વિરાટ વ્યક્તિત્વ હતા. તેમના જીવન અને કાર્યને સમાજવિજ્ઞાનીઓએ વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી પ્રમાણ્યું છે. છતાં આંતરધર્મીય અને સાંસ્કૃતિક સમન્વયની દિશામાં તેમના કર્તૃત્વ વિશે પર્યાપ્ત સંશોધનો થયાં હોવાનું જણાતું નથી. આવી એક ખાલી જગ્યા પૂરવાનો અત્રે ઉપક્રમ છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં સહજાનંદ સ્વામી અને સુરતના અરદેશર કોટવાળ વચ્ચે યોજાયેલી મુલાકાતનો સાંસ્કૃતિક સમન્વયના સંદર્ભમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. શોધપત્રને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે.

(૧) અરદેશર કોટવાળ: પરિચય

(૨) સહજાનંદ સ્વામી અને અરદેશર કોટવાળ વચ્ચેની મુલાકાત (૧૮૨૩)

(૩) બંને મહાનુભાવોની મુલાકાતનો સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ

હવે એના વિશે વિસ્તારથી જોઈએ.

અરદેશર કોટવાળ: પરિચય

ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિવિધધર્મી, સંપ્રદાયીઓના પ્રદાનથી રળિયાત થયેલાં છે. તેમાં પારસીઓ ભારતમાં અંદાજે એક હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ ધરાવે છે. ભારતની અન્ય કોમો કરતાં વધારે ખુલ્લા મનના સમાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમની ઘટતી સંખ્યા વિશે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ પણ ચિંતા કરી રહ્યું છે. સંખ્યાબળ ઓછું પણ તેજસ્વીતા વધુ ધરાવતી આ કોમે દેશને અનેક મહાનુભાવો આપ્યા છે. ઉદા. તરીકે રાજકારણમાં ફિરોઝશાહ મહેતા, આર્થિક ક્ષેત્રે જમશેદજી તાતા, ગાંધીવાદી કાર્યકર તરીકે મીઠુબહેન પીટીટ, પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે ફર્દુનજી મહેરબાન, સાહિત્યના ક્ષેત્રે

અરદેશર ખબરદાર, વગેરે. આ શૃંખલામાં અરદેશર ધનજીશાહ કોટવાળ પણ કીર્તિવંત પારસી ગુહસ્થ હતા. તેઓ મરાઠા સમયનો અંત અને બ્રિટિશ સત્તાના આરંભના ચશમેદીદ ગવાહ હતા. રાજધર્મી, લઘુમતી અને સમન્વયવાદી પારસી કોમના તેઓ પ્રતિનિધિ હતા. તેમની સહજાનંદ સ્વામી સાથેની મુલાકાત અને પરિણામે રચાયેલી સાંસ્કૃતિક સમન્વયના મુખ્ય મુદ્દા પર જતાં પહેલાં અરદેશરના પૂર્વજો અને તેમની વ્યક્તિગત કારકિર્દી તપાસીએ.

અરદેશર કોટવાળની આધારભૂત તવારીખ તેના ૧૭મા સૈકામાં થઈ ગયેલા પૂર્વજ નેકસાતખાન (ઈ.સ. ૧૬૮૭-૧૭૭૨)થી શરૂ થાય છે. તેઓએ દિલ્હીના શહેનશાહનું શાહી ઘડિયાળ દુરસ્ત કર્યું હતું. તેનાથી તેમને અનેક માન અકરામો પ્રાપ્ત થયા હતા. ૧૭૫૯માં સુરતમાં બ્રિટિશ હકૂમત સ્થપાઈ ત્યારે દિલ્હી સલ્તનતે નેકસાતખાનને સુરતના એજન્ટ માટે પહેરામણી આપવા નિયુક્ત કર્યા હતા. ત્યારથી શરૂ કરી બરજોરજીના બેટા ધનજીશાહ (અરદેશરના પિતા) (૧૭૭૦-૧૮૧૦) સુધી સુરતમાં આ કુટુંબનું માનવંતુ સ્થાન રહ્યું હતું. ધનજીશાહના બે પુત્રો પીરોજશાહ (૧૭૮૬-૧૮૮૩) અરદેશર (૧૭૯૬-૧૮૫૬) હતા.

ધનજીશાહના બે પુત્રો નામે પીરોજશાહ અને અરદેશરની કેળવણીનો પ્રબંધ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કર્યો હતો, નોકરીમાં લીધા અને કોટવાળનો હોદ્દો આપ્યો હતો. (પારોખ-૧, પૃ. ૨૧૪) તેમના ચરિત્રકાર ધનબાઈ વાડિયાએ નોંધ્યું છે કે અરદેશર રોબવંતા, દમ્માદાર તેમજ પોતાના કામમાં સખત રહેતા (ધનબાઈ, પૃ. ૧૧) અરદેશરના પહેલા ચરિત્રકાર ‘બે’એ (૧૮૭૨) નોંધ્યું છે કે અરદેશરનો દેખાવ ઘણો રોબદાર હતો. તે કદમાં ૬ ફૂટ ઊંચા, ભરેલા અને કદાવર માણસ હતા, એમનું કપાળ ઊંચું ને વિશાળ હતું. નાની તીણી આંખો, ખુલ્લુ ઊઠાવદાર નાક, નીચલો હોઠ પાછળ હઠતો, ને ગોળ, બાહર પડતી ઠુંડી એટલા ચિહ્નોમાં જ અરદેશરના સ્વાભાવિક ગુણો દેખાઈ આવતા હતા. એમની ચામડી બહુ જ ગોરી ને મોહ પર સીતલાના જીણા ચાંથા હતા.’ (બે, પૃ. ૭૨)

શારીરિક દેખાવની જેમ તેમનો સ્વભાવ, પરોપકાર, દાનશીલતા પણ તેમનાં ચરિત્રકારોએ દર્શાવ્યાં છે. તેમનો દોર દમ્મા અને ઠાઠમાઠ બાદશાહી પ્રકારનો હતો. તે ખર્ચ પણ મ્હોરો રાખતો અને દિલનો બહુ દિલાવર હતો, એટલે સુધી કે કોઈ તેને બારણે સાદ પાડતો આવે તે કદી ખાલી હાથે જતો નહિ, તેથી એક સખી પુરુષ તરીકે તેની કીર્તિ બહોળી પામેલી હતી. (બે, પૃ. ૨૧૯)

અરદેશરની કોટવાળ તરીકે એક મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધિ સુરત વિસ્તારમાં શાંતિ, વ્યવસ્થા જાળવવામાં હતી. સુરતમા ચોર લૂંટારા, વગેરેનો ત્રાસ તેમણે કુનેહપૂર્વક કાઢ્યો હતો. સુરતમાં ડાંડિયાની પ્રથા પણ આજ હેતુથી તેમણે ચાલુ કરી હતી. આ પ્રથા પરથી કવિ નર્મદે ૧૮૬૪માં ડાંડિયો નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું હતું. અરદેશરની સૂઝબૂઝ અને કાર્યપદ્ધતિને લઈ તેઓએ અનેક માનવંતા હોદ્દાઓ, ઇનામો પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. ઉદા. તરીકે ૧૮ જાન્યુ. ૧૮૨૬ના રોજ અંગ્રેજ એજન્ટનો ખિતાબ તથા પાલકી ભેટ, ૨૨ ડિસે. ૧૮૨૯ના રોજ મુંબઈના ગવર્નર સર જોન માલ્કમના હસ્તે દરબાર ભરી કીમતી ખેલાત તથા સોનેરી સાજનો એક ઘોડો તથા ૩. ૩ હજારની વાર્ષિક પેદાશવાળાં ચાર ગામો જાગીર તરીકે ભેટ મળ્યાં. ૧૪ ડિસે. ૧૮૩૦ના રોજ સુરતના મ્યુન્કમિશનર મિ. જેન્સ સંડર લેન્ડે દરબાર ભરી ચાંદ આપ્યો હતો (ધનબાઈ પૃ. ૭૮). આમ અરદેશર પોતાના

કુનેહ, કોઠાસૂઝ અને બ્રિટિશ ભક્તિને કારણે સુરતના જાહેર જીવનમાં મોભાનું સ્થાન પામ્યા હતા. તેની નોંધ તો *Cities of Gujarat*ના કર્તાએ પણ લીધી હતી. તેમણે નોંધ્યું છે કે 'Among the native of western India he (Ardasir) stands alone for his abilities his enegry, and his unwearied zeals for the government he, served The country which gave him birth and his country men refuge in exile (B, પારેખ, ૧ પૃ. ૨૧૨) તેમને તેમના સમયના great man of his age તરીકે નવાજવામાં આવ્યા હતા. સુરત શહેરના પારસીઓમાં તો પારસીઘરોમાં શુભ પ્રસંગે અરદેશર કોટવાળનો ગરબો ગવડાવવામા આવતો હતો. જેના શબ્દો આવા હતા.

આવો સરવે મલી સંગાત શહેરે સીતારો જન્મીઓ

તેની હરખે કરો સઉ યાદ શહેરે સીતારો જન્મીઓ (ધનબાઈ પૃ. ૧૫)

તેમને કોટવાળ, સદર અમીન તથા નેટિવ એજન્ટનો એમ ત્રણ દરજજા એકસામટા મળ્યા હતા. આવી જવલંત આર્થિક અને જાહેરજીવનની કારકિર્દી ધરાવનાર અરદેશરનો અંતકાળ ઘણો કરુણ રહ્યો હતો. તેમના ઊંચા જીવન ધોરણ બાદશાહી વૈભવવિલાસને કારણે તેઓ દેવાદાર બન્યા હતા. તેઓ દેવામા ડૂબી ગયા. લેણદારોના ત્રાસથી બચવા હવાફેર કરવા ડુમસ ગયા પણ માંદગી વધતાં સુરતમાં આવ્યા. જ્યાં તેમનું ૧૫મી ફેબ્રુ. ૧૮૫૬ના રોજ ૬૦ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું હતું (રતન માર્શલ પૃ. ૮૫). મૃત્યુ વખતે તેમના પર નવ લાખનું દેવું હતું. લેણદારોએ તેમની જમીનજાગીર જપ્ત કરી લેતાં તેમના કુટુંબની હાલત ઘણી કફોડી થઈ હતી. તેમના વિધવાને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ૧૫૦ રૂપિયા માસિકનું પેન્શન બાંધી આપ્યું હતું (બે, પૃ. ૪૨). તેમને ૧૭ સંતાનો હતાં. તેમાંથી તેમના મૃત્યુ સમયે માત્ર એક જ (જહાંગીરશા, ૧૮૩૫-૧૮૫૮) હયાત હતા. ૩ ઓગસ્ટ ૧૮૪૨ના રોજ સુરતમાં એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરીથી લઈ અઠવાની પોલીસ ચોકી સુધીના માર્ગને અરદેશર કોટવાળ રસ્તો નામાભિધાન કરી તેમના નામ અને કામનું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું હતું. (રતન માર્શલ, પૃ. ૧૧૪-૧૧૫)

(૨) સહજાનંદ સ્વામી અને અરદેશર કોટવાળની મુલાકાત:

સહજાનંદ સ્વામી અને અરદેશર કોટવાળ સમકાલીન હતા. સ્વામીજી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રચાર અર્થે ધર્મયાત્રાઓ કરતા રહેતા હતા. આ સમયે સુરતમાં વલ્લભાચાર્ય પ્રેરિત પુષ્ટિમાર્ગનો દબદબો હતો. આ વાતાવરણમાં તેઓ સુરત પધાર્યા હતા. ધનબાઈ વાડિયાએ નોંધ્યું છે કે સુરતના કેટલાક લોકોની ઈચ્છા મહારાજને સુરત બોલાવવાની થવાથી તેઓ સુરત પધાર્યા. અને તે વખતના નામાંકિત હાકેમ અરદેશર કોટવાળે તેને ઘણી કિંમતી મદદ કરી હતી (ધનબાઈ, પૃ. ૮૩-૮૪).

સ્વામી સહજાનંદ સંવત ૧૮૨૩માં સુરત આવેલા ત્યારે પ્રથમ શહેર બહાર રૂસ્તમ બાગમાં ઉતારો કર્યો હતો. એમને મળવાને અરદેશર સામા ગયા અને એમને ધામધૂમ અને દોરદમામથી શહેરમાં તેડી લઈ આવ્યા. ભક્ત કવિ નિષ્કુલાનંદજી સ્વામીજીના સમકાલીન શિષ્ય હતા તેમણે સંત અને કોટવાળના આ પ્રથમ મિલનનું વર્ણન ભક્ત ચિંતામણિ નામના પોતાના કાવ્યગ્રંથમાં કર્યું છે. તેની

કેટલીક પંક્તિઓ જોઈએ.

‘એમ કરતા વીતી ઘડી ચાર, આન્યો સામો શહેર સરદાર,
તેનુ નામ અદેશજી છે, અતિ ડાયો જાતે પારસી છે.
આવી લાગ્યો પ્રભુજીને પાય, નિખી હુખ્યો અતિ મનમાંય,
પછી અલબેલો અઢળ ઢળ્યા, નાથ બાથ ભરી તેને મલ્યા.’

(રતન માર્શલ, પૃ. ૬૩)

બંને મહાનુભાવોની પ્રથમ મુલાકાતે પરસ્પરનું પોત પિછાણ્યું હતું સ્વામીજીના ઉપદેશ પ્રવચનની અરદેશર પર ગાઢ અસર થઈ હતી. ઉભય પક્ષે અરદેશરના સદ્ગુણી વ્યક્તિત્વની અરદેશર પર મજાની છાપ પડેલી ધનબાઈએ નોંધ્યું છે કે વલ્લભાચાર્ય પંથના મહારાજ તે વખતે આ નવા પંથના આચાર્ય શ્રી સહજાનંદની ઘણા વિરુદ્ધ હતા અને ઘણા બધા લોકોએ સહજાનંદને ઘણી હરકતો કરી પણ અરદેશજી બહાદુર હંમેશાં સહજાનંદની તરફમાં રહ્યાં અને એમના સેવકોમાં ઘણો મોટો વધારો થયો (ધનબાઈ પૃ. ૮૪). સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પર્વતક સહજાનંદ સ્વામીનું અરદેશરના ત્યાં જવું એ વલ્લભસંપ્રદાય માટે કોઈ ચિંતાનું કારણ બન્યું હતું, તેને ધનબાઈ વારિયાએ કવિતામાં ઉતાર્યું છે.

‘એવામાં કોઈ એકને અદેખાઈ
કાગલ વરગાડ્યું છે નીંદા લખાઈ
સ્વામીએ આપ્યો અરદેશરજીને હાથ
ઉખેડીને વાંચે છે બંને જણા સાથ
વાંચતાની સાથે અરદેશર તતકાલ
સ્વામીને કહે છે કે કૃ તેના હાલ
પણ અરદેશરને રોકીને સ્વામી તો કહે
જવાનો પાપીઓ ભોગવસે કર્યું તેહ
સ્વામી સાથે અરદેશરને પ્રીત છે હેતે
સ્વામીના ધરમને વધાર્યો શેઠે’ (ધનબાઈ, પૃ. ૮૫)

આ પંક્તિઓ સહજાનંદ સ્વામી અને અરદેશરના સ્વભાવને સુપેરે પ્રતિબિંબિત કરે છે. સહજાનંદ ભક્ત અરદેશર સ્વામી વિશે લખનાર સામે બદલો લેવાનું કહે છે તો સહજાનંદ એક સાચા ધર્મપ્રવર્તકમાં હોવો જોઈતો દષ્ટિકોણ દાખવી પાપીઓને બક્ષવાની, કર્મોની સજા ભોગવશે તેમ કહે છે. સ્વામી અને ભક્ત વચ્ચેના આ સંબંધની વાત અહીં જ પૂરી થઈ જતી નથી. માગસર સુદ ત્રીજ ને સંવત ૧૮૮૧ના રોજ સહજાનંદ સ્વામીએ સુરતથી પ્રયાણ કર્યું ત્યારે અરદેશર તેમને વળાવવા માટે અશ્વિની કુમારના રૂસ્તમબાગમાં ગયા (ધનબાઈ પૃ. ૮૪). અહીં સહજાનંદ સ્વામીએ અરદેશરને પોતાના માથા પરથી પાઘડી ઉતારી અરદેશરના માથા પર મૂકી હતી. આની સાથે સ્વામીજીએ પોતાની છબી અને એક શ્રીફળ પણ અરદેશરને આપ્યા હતા (માર્શલ, પૃ. ૬૧). તેને

લગતી કવિતા આ પ્રમાણે છે:

‘શેઠ સાથેનો સ્નેહ જોતા મનમા મુંજાય
મારી યાદગીરીમાં તમને શું અપાય
કાપોટાને ઘાટે ઇતર્યા રાય
અરદેશજી ને મુગટ આશિશથી દેવાય
સ્વામી એ માથેથી ઉતારી હેતે અપાર
અરદેશરના સર પર પહેરાવે તે વાર
જે માથેનું મુગટ સ્વામીનો પાઘ’ (ધનબાઈ, પૃ. ૮૬)

અત્રે ખાસ ઉલ્લેખનીય છે કે સહજાનંદ સ્વામી સાથે ગાઢ અનુબંધ રચાવા છતાં, સ્વામી તરફથી બહુમૂલ્ય સોગાદ મળવા છતાં ધાર્મિક દષ્ટિએ અરદેશર તેમની પૂર્વાવસ્થામાં જ રહ્યા હતા, અર્થાત્ તેમણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો ન હતો. પણ તેનાથી શું થયું! ખરેખર તો આ ઘટનાક્રમ પછી સહજાનંદ સ્વામી અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં શિષ્યની એક નવી કક્ષા ઉમેરાઈ હતી. અત્યાર સુધી સંપ્રદાયમાં (૧) સાધુસંતો અને (૨) ગૃહસ્થી સંપ્રદાયીઓના પ્રકાર હતાં તેમા અરદેશર કોટવાળના રૂપમાં વૈચારિક અનુયાયીનો ત્રીજો પ્રકાર ઊભો થયો હતો. સહજાનંદ સ્વામીનાં કાર્યોથી પ્રભાવિત થયેલા અંગ્રેજ અધિકારીઓને પણ અનુયાયીઓની આ કક્ષામાં મૂકી શકાય. આમ નવા અનુયાયી વર્ગનું સર્જન દ્વારા સહજાનંદ સ્વામી અને અરદેશરની મુલાકાતનો આ અધ્યાય પૂરો થયો. તેઓ ફરી વખત મળ્યા હતા કે કેમ તેને લગતા પુરાવાઓ સાંપડતા નથી, પરંતુ પ્રથમ મુલાકાતે જ અરદેશરના જીવન અને તેમના પારસી સમાજ માટે કાયમી સ્મૃતિ ઊભી કરી હતી. એમણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને પારસીઓ માટે અનેક સાંસ્કૃતિક પરિમાણો ઊભાં કર્યાં હતાં. આગળના વિભાગમાં તેના વિશે ચર્ચા કરીશું.

(૩) સહજાનંદ સ્વામી અને અરદેશરની મુલાકાતનો સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ:

ઈ.સ. ૧૮૨૩માં (વિક્રમ સંવત ૧૮૮૧ કારતક સુદ દશમના રોજ યોજાયેલી સહજાનંદ સ્વામી અરદેશરની મુલાકાત એ સ્થૂળ મુલાકાત ન હતી. સ્વામી પાસેથી પાઘ અરદેશર માટે કાયમી સંભારણું બની સાંપ્રદાયિક સદ્ભાવનું એક સ્થળ બન્યું હતું. રતન રૂસ્તમ માર્શલે નોંધ્યું છે કે સ્વામીજીએ આપેલા છબી, શ્રીફળ અને પાઘ આજે પણ કોટવાળ વાડીમાં સચવાયેલા છે. (૧૯૪૬) એ વસ્તુઓને કોટવાળના કુટુંબીજનો હાથ પણ લગાડતા નથી. દીવાલમાં ઊંચે લાકડાની બેઠક જડી તે પર એક કરંડિયામાં સ્વામીજીનો પાઘ શ્રીફળ સાથે મૂકવામાં આવેલા છે અને તેની નીચે સહજાનંદ સ્વામીએ આપેલી છબી ટાંગી છે. જ્યારે સ્વામીનારાયણને લગતા લોકોને એ પાઘ બતાવાય છે ત્યારે એ જ પંથના એક બ્રાહ્મણ પાસે તેના સ્થળેથી તે નીચે ઉતારી યોગ્ય ક્રિયા કરાવી એક મેજ પર મોટા ખુમચામાં મેલવામાં આવે છે. તે પ્રસંગે ઘીના દીવા, અગરબત્તી, લોબાન, વગેરેની ખુશબો પણ કરવામાં આવે છે. લોકો એના દર્શન કરી લે એટલે તેને માટે બનાવાયેલી બેઠક પર બ્રાહ્મણને હસ્તે જ પાછો મેલાય છે (માર્શલ, પૃ. ૬૧-૬૨). આમ પારસી તેમજ સ્વામીનારાયણના અનુયાયીઓ માટે સ્વામીજીનો પાઘ દર્શનીય, પવિત્ર સ્થાન બની રહ્યું હતું.

૧૮૪૧માં એ. કે. ફોર્સ સાથે દલપતરામ સ્વામીજીના પાઘના દર્શને પધાર્યા હતા. આ મુલાકાતને દલપતરામે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમરત્વ બક્ષ્યું છે:

‘પરત્રાણ દીયે પ્રભુ પુજનકું
જબ બ્રાત કી ભક્તિ ભલી લગીયા
હનુમંતકું તેલ કટોરી દીની,
જબ સીયકી શુધ્ધ લીની બગીયા.
મહેતા નરસૈકું હાર દીયો જબ
જીભ મેં ભક્તિ ભલી લગીયાં
અરદેશર, દલપત કહે
પરમેશ્વર રીઝી ધીની પઘિયા’ (માર્શલ, પૃ. ૬૪-૬૫)

અથાત્ કવિ સહજાનંદની ભેટને રામ-ભરત, કૃષ્ણ-નરસિંહ મહેતા જેવા હિન્દુ ઇતિહાસના પુરાણા ઇતિહાસની સર્વોત્તમ દેશગીઓની સમકક્ષ મૂકે છે.

રતન માર્શલે ઈ.સ. ૧૮૪૬ના અરસામાં તેનું તાદૃશ્ય વર્ણન કર્યું છે: સંવત ૧૮૮૧ના માગસર સુદ ત્રીજે સ્વામી સહજાનંદજીએ સુરત નગરીમાંથી પ્રસ્થાન કરતી વેળા અરદેશરને પાઘ બક્ષ્યો હતો. એટલે તેને એક સદી અને બે દસકા થયા છે. પહેલી નજરે કાપડના બોચકા જેવો લાગતો અને ફૂલહાર, વગેરે મુકાવાને તથા લાંબી મુદત વહી જવાને કારણે સફેદને સ્થાને બદામી રંગનો જણાતો પાઘ આજે એક મહામૂલી ઐતિહાસિક વસ્તુ છે. સ્વામીજીની મૂળ વસ્તુઓમાં એ સૌથી શ્રેષ્ઠ લખાય છે (માર્શલ, પૃ. ૬૫).

અરદેશરને સ્વયં સ્વામી સહજાનંદ પાસેથી પ્રાપ્ત આ ઐતિહાસિક ભેટ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયીઓ માટે મહામૂલી સોગાદ હતી. તેમણે અરદેશરના વારસદાર શ્રી રૂસ્તમજી વાડિયા પાસેથી તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરંતુ અરદેશરે તેમના કુટુંબીજનોને આ ભેટ પૂજ્યભાવે સાચવી રાખવા અને કદી ન વેચવા જણાવેલું હોવાથી આજે પણ તે અરદેશરની વાડીમાં સચવાયેલી રહી છે (માર્શલ, પૃ. ૬૬).

સ્વામી સહજાનંદ અર્પિત પાઘ એ અરદેશરના વંશજો માટે કીમતી જણસ તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયીઓ માટે તીર્થસ્થાન બન્યું હતું. સમયાંતરે સ્વામીનારાયણના સંતો તથા આમજનતા તેના દર્શનાર્થે આવતી રહી હતી.

૨૩ ઓગસ્ટ ૧૯૦૯ના રોજ વડતાલ ગાદી આચાર્ય પાઘદર્શન માટે અરદેશરની વાડીએ ગયા હતા. તેનું વર્ણન જામે જમશેદ એ આપ્યું છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની વડતાલ ગાદીના નવા આચાર્ય થોડા દિવસ થતા સુરત પધાર્યા હતા. તેમના દર્શન માટે એ પાઘ (કાઠિયાવાડીઓ પહેરે છે તેને મળતો ફેંટો) શેઠ સોરાબજી એદલજી વાડીયાની સુરત ટૂંકી ઉપરની વાડીના બંગલામાં એક ટેબલ ઉપર ખુમચામાં મેલવામાં આવી હતી. મહારાજશ્રી તેમના બાહોશ વૃદ્ધ કોઠારીજી, સાધુઓ, વગેરેને

વાજતેગાજતે શેઠ હોરમજશા સોરાબજી વહાડીયા જાગીરદાર પોતાની વાડીમાં સ્વામીનારાયણના મંદિરમાંથી બોલાવી લાવ્યા હતા. મહારાજશ્રીએ સદરહુ પાઘની આરતી ઉતારી હતી. દર્શન કરી સર્વે મંદિરે પાછા ગયા હતા. સંપ્રદાયને લગતા મરદો ગયા પછી સ્ત્રીઓ પાઘના દર્શન કરવા આવી હતી. દર્શન કરી સર્વે ઘણા આનંદ પામ્યા હતા (માર્શલ, પૃં ૬૨-૬૩). પાછળથી અરદેશરના કુટુંબીઓએ સ્વામીના પાઘદર્શનનો કાર્યક્રમ ભાઈબીજના દિવસે મુકરર કર્યો હતો. આ પ્રસંગે કોટવાળની વાડીમાં ધાર્મિક ઉત્સવનું વાતાવરણ સર્જાતું હતું, જે આજપર્યંત ચાલુ છે.

સહજાનંદ સ્વામી અને અરદેશરની મુલાકાત સમયે સુરત અને ગુજરાતમાં હિંદુ ધર્મની અંદર પણ એટલું તંદુરસ્ત વાતાવરણ ન હતું. અરદેશર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયી બન્યા વિના સહજાનંદનો અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે સુરતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો દબદબો હતો. પરિણામે વૈષ્ણવ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયીઓ વચ્ચે વૈચારિક સંઘર્ષ પણ સર્જાયો હતો. ઉદા. તરીકે ૧૮૪૩માં સહજાનંદ સ્વામી અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પુસ્તકો વિશે સુરતમાં દીનમણિશંકર શાસ્ત્રી અને આમોદના દીનાનાથ ભટ્ટ વચ્ચે ચડભડ થઈ હતી. તેમાં મુદ્દો સહજાનંદ સ્વામીના દૈવી વિષયનો અને સ્વામીનારાયણના ગ્રંથોની આધારભૂતતાનો હતો (રમેશ શુક્લ, પૃં ૭૧-૭૨). દુર્ગારામચરિતમાં નોંધાયા મુજબ બીજા એક ઘટનાક્રમમાં સુરતમાં ગોંસાઈજી વ્રજરત્નજી મહારાજે પોતાના સેવકોને બોલાવી પોતપોતાના નાતીલાઓને સ્વામીનારાયણનાં દર્શન કરવા ન જવા દેવા અને જાય તો નાતબહાર મૂકવાનો બંદોબસ્ત કરવા તાકીદ કરી હતી (રમેશ શુક્લ, પૃં ૧૮૫). સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સામે આવા વિકટ સંજોગો હતા ત્યારે અરદેશરનો સુરતમાં ચડતો સિતારો હતો. વળી સહજાનંદ સ્વામી સાથેની મુલાકાત પછી તેઓના જીવન અને કાર્યથી પ્રભાવિત થઈ તેઓ સંપ્રદાયના વિકાસ માટે કટિબદ્ધ બન્યા હતા. અરદેશર ખુદ શ્રીમંત હતા. સહજાનંદ સ્વામીના પ્રભાવમાં તેઓ પણ પરોપકાર, પ્રજાકલ્યાણનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત બન્યા હતા. રતન માર્શલે નોંધ્યું છે કે સ્વામી સહજાનંદજીના સદ્ઉપદેશથી અરદેશર પર ભારે અસર થયેલી અને તેને પરિણામે જ પોતાનું ધન છૂટે હાથે ગરીબોના હિતાર્થે વાપર્યું. પાછલા વર્ષોમાં પૈસા ટકા, વગેરે બાબતમાં એમને ઉત્કટ વૈરાગ્ય આવી ગયેલો (માર્શલ, પૃં ૬૩). સહજાનંદના પ્રભાવને આગળ ધપાવતાં ધનબાઈ વાડિયાએ નોંધ્યું છે કે પોતાની ત્રાહીદ કામોમાં પોતે માથું ઘાલતાને ગાંઠના રૂપિયા ખર્ચતા પોતે રસ્તા કે કૂવા, વગેરેના બાંધકામો માટે સરકારને પોતાના મનની સૂચના કરતા. અડધા પોણા ભાવે પોતે ઇજારા લઈ ઘરના પૈસા ઉમેરીને બાંધી આપતા (ધનબાઈ, પૃં ૮૮). આમ સહજાનંદ સ્વામી અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો ન હોવા છતાં તેઓ સ્વામી અને સંપ્રદાયનું કાર્ય આગળ ધપાવતા હતા. લોકકલ્યાણકારી કાર્યોની ધૂનમાં પોતાની આ બરબાદીને પણ ભૂલી ગયા હતા. ઉદા. તરીકે સાંઈસાધુઓ અને ગરીબોને જમાડવા પાછળ, રસ્તા બાંધવા અને સમારવા, પોતે, સુરત બહારથી પધારતા નામાંકિત નરનારોને બાદશાહી આવકાર આપવામાં અને તેમની પરીણાગત કરવા અંગે, ધાર્મિક મકાનોના બાંધકામમાં, કલાકારોને ઉત્તેજન આપવાના વિષયમાં અઢળક ધન વાપર્યું હતું. આ બધાને પરિણામે તેમના પર સાડા ચાર લાખનું કરજ થયું હતું (એદલજી પટેલ, પૃં ૨૫૬).

અરદેશર કોટવાળએ સહજાનંદ સ્વામીના પ્રભાવમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ઉત્કર્ષમાં પોતાનું

સર્વ ન્યોછાવર કરી દીધું હતું, અલબત્ત એમની કરજદાર અને વિસ્મૃત થઈ જતી ઓળખ સહજાનંદ સ્વામીના પાઘને કારણે ટકી રહી હતી. રતન માર્શલ આ સંદર્ભે નોંધે છે કે સુરતના ઇતિહાસમાં કોટવાળનું નામ ભુંસાઈ રહ્યું હતું, ત્યારે વૃદ્ધોમાં સ્વામીનારાયણની પાઘ અરદેશર કોટવાળની વાડીમાં સચવાઈ હોવાને લીધે, અરદેશર જેવી વ્યક્તિ સુરતમાં ગઈ સદીમાં થઈ ગયેલી એમ કોઈક જાણતા (રતન માર્શલ, પૃ. ૧૦૪).

આમ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને સમકાલીન સમયમાં સંપ્રદાયના વિકાસ માટેનો એક આધારસ્તંભ મળ્યો હતો તો બીજી તરફ અરદેશર પોતાના સમયનું કદાવર ન હોવા છતાં તેમની ઓળખાણ તો સહજાનંદ સ્વામીએ આપેલી પાઘના રખેવાળ રક્ષક તરીકેની હતી. એ રીતે બંને પક્ષ સુખદ સાંસ્કૃતિક સમન્વયની કડી રચાઈ હતી જેની ૧૯મા સૈકાના ગુજરાતને જરૂર હતી.

સમાપન:

પ્રસ્તુત પત્રમાં આપણે સહજાનંદ સ્વામી અને અરદેશર કોટવાળ વચ્ચે ઈ.સ. ૧૮૨૩માં યોજાયેલી મુલાકાતને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભે જોયો. અરદેશર પોતે સંપ્રદાયમાં જોડાયેલા ન હોવા છતાં તેમણે સવાયા સંપ્રદાયની બનીને માનવતાવાદી, કલ્યાણકારી સંપ્રદાયના ઉત્કર્ષમાં રસ લીધો. વળી, સહજાનંદ સ્વામી એ આપેલી પાઘનું તેમણે ખુદ અને તેમના વારસદારોએ જીવની જેમ જતન કરી સાંસ્કૃતિક સમન્વયની ઉચ્ચ કક્ષાની મિસાલ પેશ કરી હતી. આજે હિંદુ ધર્મના જ સંપ્રદાયો વચ્ચે ગળાકાપ હરિફાઈઓ ચાલી રહી છે ત્યારે આજથી ૧૯૦ વર્ષ પહેલા અરદેશર કોટવાળ એ સુરતમાં કલ્યાણકારી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય માટે જમીન તૈયાર કરવામાં અને સ્વામીની પ્રસાદીનું જતન કરવામાં જે પુરુષાર્થ કર્યો તે આજે પણ એટલું જ પ્રેરણાદાયી છે.

સંદર્ભો:

૧. 'બે', ખાન બહાદુર અરદેશર કોટવાળ તેમની જિંદગીનો સંક્ષેપ, સુરત, ૧૮૭૨. આ પુસ્તક 'બે'ના ઉપનામથી રામજી બમનજી માસ્તરે લખ્યું હતું.
૨. ધનબાઈ બમનજી વાડીયા, અહેવાલે અરદેશર કોટવાળ બહાદુર, સુરત. ૧૯૩૦.
૩. રતન રૂસ્તમજી માર્શલ, અમરવીર અરદેશર કોટવાળ, સુરત, ૧૯૪૬.
૪. એદલજી બરજોરજી પટેલ, સુરતની તવારીખ, સુરત. ૧૮૯૦.
૫. નર્મદાશંકર લાલશંકર, સુરતની મુખતેસર હકીકત, સુરત. ૧૮૬૬.
૬. હીરાલાલ ત્રિ.૦ પારેખ, અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ-૧, અમદાવાદ, ૧૯૩૫.

બાપીકા ઓરતા: વર્ષ ને વારસાની વાતડિયું

વિપુલ કલ્યાણી

‘આ જુદે જુદે સ્થળે વસતા ગુજરાતીઓ આજે શાથી એક બને છે? એમને શું એક બનાવે છે? ગુજરાતીપણું – ગુજરાતીતા – ગુજરાતની અસ્મિતા એટલે શું? એ વધે છે કે ઘટે છે? વધે છે તો કેટલી ને કેવીક વધે છે?’

‘આ અસ્મિતા શબ્દ ૧૯૧૩-૧૪માં હું યોગસૂત્રમાંથી આપણા ઉપયોગમાં ખેંચી લાવ્યો, ત્યારથી હું તેના પર વિચાર કરું છું, અને તેને પોષે એવી સામગ્રી એકઠી કરું છું. અમે જન્મે ગુજરાતી છીએ, અમે ગુજરાતી બોલીએ છીએ, અમારા સંસ્કાર ગુજરાતી છે એમ કહ્યે આપણામાં ગુજરાતી અસ્મિતા આવતી નથી. અસ્મિતા જે મનોદશા સૂચવે છે તેનાં બે અંગ છે: ‘હું છું’ અને ‘હું હું જ રહેવા માગું છું’, એમાં એક વ્યક્તિત્વની સુરેખ કલ્પના અને એ વ્યક્તિત્વને હસ્તીમાં રાખવાનો સંકલ્પ બન્ને રહ્યાં છે. જ્યારે આપણે ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’ શબ્દો ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે કયા અને કેવા ગુજરાતની કલ્પના સેવીએ છીએ? ને કયા ગુજરાતને હસ્તીમાં આણવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ?’

સન ૧૯૩૭માં કરાંચી મુકામે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેરમા અધિવેશન પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાં કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ આમ કહેલું.

આ વ્યાખ્યાન અંગે આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે સાહિત્યવિચારમાં વિશદ છણાવટ કરી છે. વર્સત સામયિકના વર્ષ ૩૬ના (શ્રાવણ-આશ્વિન, સં. ૧૯૯૩) ત્રીજા અંકમાં આનંદશંકરભાઈ લખે છે: ‘અમે નિખાલસપણે કહીશું કે વર્તમાન સમયમાં પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યને લીધે પ્રાન્તિક ‘અસ્મિતા’ ભારતના અભેદદર્શનમાં વિઘ્નકર થવાનો ભય છે’. આગળ વધતાં એ કહે છે: ‘... પ્રાન્તીય સ્વરાજના આ દિવસોમાં હિન્દ સમસ્તની એકતાની ભાવના લક્ષ્ય બહાર જતી રહેવાનો અમને ભય છે. અમે તો એક ગૂજરાતી તરીકેની આપણી અસ્મિતા વધારે ઉત્કટ ન બની જાય તેટલા માટે વ્યક્તિત્વવાદી વાચકોને વિચારવા વીનવશું કે રા. મુનશી જેને ગૂજરાતનું ‘સાંસ્કારિક

વ્યક્તિત્વ' કહે છે એના ઘટક અવયવો શા છે, કે જે ભારતની સામાન્ય સંસ્કૃતિમાં નથી અને જે ગુજરાતની વિશિષ્ટતા બતાવે છે? અમને તો ભાગ્યે કોઈ જડે છે'.

તળ ગુજરાતને વળોટી ગુજરાતીઓનો એક મોટો સમૂહ દરિયાપાર જઈ વસ્યો છે અને આશરે સવાસો જેટલા દેશોમાં આ જમાત સ્થાયી બની છે. તેથી મુનશી-સૂચવી અસ્મિતાની વ્યાખ્યા આજે કેટલે અંશે આ નવોદિત સંદર્ભે કારગત નીવડે? આનંદશંકરભાઈ તો ભારતના અભેદદર્શનમાં આ વિઘ્નકર થાય તેમ જણાવતા હતા. જાગતિક પરિપ્રેક્ષ્યે જોઈએ, વિચારીએ તોય આજે આ વિચાર મુદ્દે વિશેષ ગાબડાં પડે તેમ સહજ દેખાઈ આવે.

હવે બીજી પાસ, બરાક ઓબામાવિખિત ડ્રીમ ફ્રીમ માય ફાધર - એ સ્ટોરી ઓવ રેઈસ એન્ડ ઈનહેરિટન્સ (બાપીકા ઓરતા: વર્ણ ને વારસાની વાતડિયું)માંથી પસાર થતાં થતાં ઓળખ (identity), વર્ગ (class), વંશ (race) સરખા પેચીદા કોયડા સતત અથડાયા કર્યા. અને પરિણામે ન અહીંના, ન તહીંના તેમ ત્રિશંકુ શી હાલતમાં લપેટાયા હોઈએ તેમ લાગ્યા કરે છે.

બરાક ઓબામા વકીલાતનું ભણી રહ્યા હતા. હાવર્ડ લૉ સ્કૂલનો અભ્યાસ ચાલતો હતો. તેવાકમાં 'હાવર્ડ લૉ રિવ્યૂ'ના પ્રમુખપદે એમની વરણી થાય છે. અને ચોમેર જે કંઈ સમાચારો પ્રસિદ્ધ થયા તેને આધારે એક પ્રકાશન જૂથે બરાકભાઈને અમેરિકી વર્ણભેદસંબંધક પુસ્તક કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. ડિગ્રી મળ્યા કેડે એક વરસનો સમયગાળો લઈને પુસ્તક કરવાનું એ કબૂલે છે. પરંતુ તે ત્યારે એમ કરી ન શક્યા. ઓબામા શિકાગોમાં પગ ખોડી રહ્યા હતા. મિશેલ જોડે ઘરસંસાર માંડે છે અને નાનુંમોટું કામ કરે છે. પણ પેલો કીડો સળવળ્યા કરે છે. પુસ્તક ન થયાનો વસવસો ભીંસતોય રહ્યો છે. અને તે પોતાની માતા, સ્ટેન્લી એન ડનહામ પાસે ઈન્ડોનેશિયા જઈ પુસ્તકના લેખનમાં પરોવાય છે. માતા માનવશાસ્ત્રી છે. એ લેખકને સલાહસૂચન આપે છે અને છેવટે આ પુસ્તક આપણને મળે છે.

પુસ્તકનાં નવ પ્રકરણો છે. છેલ્લે ઇતિલેખ છે. સમગ્ર પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે: ઓરિજિન, શિકાગો અને કિન્યા. હોનોલુલુ તેમજ શિકાગોમાં પસાર કરેલા આરંભિક દિવસોની વાત આરંભથી અહીં વણી લેવામાં આવી છે. બરાક ઓબામા સ્મરણકથાની આ ચોપડીમાં પોતાના પિતા, જેમનું નામ પણ બરાક ઓબામા છે, તેમના મૂળને સમજવા, પામવા મથ્યા છે. અને તેને સારુ એ ખુદ કિન્યાની મુલાકાતે નીકળે છે અને પોતાના બાપીકા વિસ્તારની યાત્રાએ જાય છે. વિક્ટોરિયા સરોવરના કંઠાળ વિસ્તારમાં જન્મેલા ઓબામાના પિતા લૂઓ જાતિપરંપરાનું ફરજંદ. તેથી તે વિસ્તારમાં જઈ એ ગ્રામપ્રદેશમાં રોકાણ કરે છે. તેના પિતાનાં સગાંશાહીને મળેહળે છે. ભાંડુઓને હળેમળે છે તેમ પોતાનાં દાદીમા, હબીબા અકુમુ સાથેય તાલમેલ કરે છે. દાદીમા સહિત સૌનો પારાવાર સ્નેહ મેળવે છે.

પણ આ વાત અહીં અટકતી નથી, બરાક ઓબામા પોતાની ઓળખ જાણવા સમજવામાં ખોવાયેલા રહે છે. કિશોર બરાક ઓબામા હવાઈ ટાપુના હોનોલુલુ નગરની પુનાહૂ એકેડેમીમાં ભણતા હતા, તે વેળા તે કીથ કાકુગાવા નામે તેમનાથી મોટાં સહવિદ્યાર્થીનીના સંપર્કમાં આવે છે અને તે બરાકને

આફ્રિકન-અમેરિકન જમાતમાં લઈ જાય છે. અને પછી, એમની ખોજનો, આંતરખોજનો આરંભ થાય છે. બરાક ખુદ લખે છે કે આ ખોજને કારણે એક પ્રકારે ઊંડી વેદનામાં તે જઈ પડે છે.

એમના સમકાલીન અને જગતને સાંપડેલાં એક મોટા ગજાનાં અમેરિકી સાહિત્યકાર તેમજ નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા ટોની મોરિસન લખે છે તેમ, બરાક ઓબામાને થયેલા અનેક અભૂતપૂર્વ અનુભવોની જાળમાંથી કુનેહપૂર્વક પોતાનો માર્ગ ગોઠવી લેનાર આ લેખકે જે રીતે સંવાદો મૂક્યા છે, પ્રસંગો કંડાર્યા છે, લખાણને વહેતું રાખ્યું છે તેથી તે કોઈ સાધારણ પ્રકારની રાજકીય સ્મરણકથા રહેતી જ નથી. તે અનુપમ સ્મરણકથા બને છે. ટોની મોરિસનના મતાનુસાર, બહુ સરળતાએ જોઈએ તો આ ચોપડીની બરોબરી કરાય તેવી બીજી ચોપડી આપણને જડશેય નહીં.

પુનાહૂ એકેડેમીથી શરૂ થયેલી આ ખોજ એમને હાવર્ડમાં, ન્યૂ યોર્કમાં, શિકાગોમાં અનેક પ્રકારના કાચાપાકા અડાબીડમાં ધકેલે છે. એ વાંચે છે ખૂબ. મબલખ વિચારે છે. તેથી આ ખોજ તેમને મજબૂત બનાવે છે અને તેનો તાગ મેળવવા તે બાપીકા મુલકની જાતરાએય જાય છે. બાપીકા ઓરતા: વર્ષા ને વારસાની વાતડિયું સમજે છે, પહેચાને છે. અને તેના પરિપાકરૂપે આપણને આ મજદાર પુસ્તક મળે છે.

આવી આવી ખોજ આપણી પણ છે. દેશપરદેશ ગયા, વસ્યા, એક સ્થાનેથી ઊખડ્યા, કોઈ વાર મૂળ સોતાંય ઊખડ્યા, ક્યાંક રોપાયા, ક્યાંક કરમાયા, ક્યાંક ઊછર્યા, ક્યાંક વળી મૂળ ઊંડાં ઉતારીને વિસ્તર્યા પણ ખરા; અને તેમ છતાં, આપણા વારસાને પામવાના ઓરતા તો સતત રહ્યા કર્યા છે. ઓળખ નામે જાળમાં ગૂંચવાઈએ છીએ, જરૂર. બીજી પાસ, કં માં મુનશીને યોગસૂત્ર વાટે મળી જે અસ્મિતા સમજાઈ છે તેને આનંદશંકરભાઈએ પડકારી તો છે જ. તો બીજી કોરે ઓબામાએ આજના સંદર્ભે, અમેરિકા તથા આફ્રિકા નામે બે ખંડમાંના જાતઅનુભવોમાંથી પસાર થઈ, વળી, તેને નાણી જોઈ છે અને એકવીસમી સદીના નવા આયામોમાં મૂકી આપી છે. આ સૌની સરાણે આપણે હવે આપણી ઓળખ પિછાણવી રહી.

આપણી ઓળખ? તેને ભાષાની બાજુ છે, તેને ધર્મની બાજુ છે, તેને સંસ્કૃતિની બાજુ છે, તેને વારસાની બાજુ છે, તેને સમાજકારણ-અર્થકારણ-રાજકારણનીય બાજુ છે, તેને સાહિત્ય, સંગીતની તેમજ કળાની બાજુઓ તો છે જ છે, પણ તેને ખાણીપીણીના વિવિધ વાનગીઓ ઉપરાંત અનેક વ્યંજનોની, તેને ભૂગોળની, અરે ઇતિહાસનીય બાજુ છે. મારા સરીખાને વળી ખુદ ત્રણ ખંડોનો અનુભવ છે અને તે ત્રણ પેરે ફંટાય તેવા ત્રિભેટે આવીને ઊભો છે. આથી આજને તબક્કે આપણે ક્યાં ઓજાર કામે લગાડવાં જોઈશે? વિચારું છું તો સમજાય છે કે મુનશી-દીધાં સાધન ટૂંકાં પડે અને તેની આનંદશંકરભાઈના પડકારે સતત સરાણ કાઢવી રહે. વળી, બરાક ઓબામાને જે લાઘ્યાં તે રાચરચીલાં ક્યાંક કામ લાગે તેમ છે. કેમ કે ઓબામા નામે લેખક વિચારક આ એકવીસમી સદીની વાત માંડે છે. એટલું જ નહીં, અમેરિકાના જાહેરજીવનમાં એક પછી એક સોપાન સર કરતાં કરતાં તે રાષ્ટ્રપતિપદ પણ સોહાવે છે. ત્યારે અને તે પછી, નિવૃત્તિમાંયે તે સતત વિધેયક રહ્યા છે અને અમેરિકા-કેન્દ્રી રહ્યા છતાં જાગતિક સ્તરે, માનવીય વિચારધારામાં લપેટાયેલા જોવા મળે છે.

વિલાયત માંહેના એક અવ્વલ વિચારક મિત્ર ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી ઓપિનિયનના જુલાઈ ૧૯૯૫ના અંકમાં લખતે છે: ‘ગુજરાતી સમાજમાં ખળભળાટ મચાવવામાં આપનો ત્રીજા અંકના અગ્રલેખનો વિષય ગુજરાતીઓની સંઘશક્તિ, કાજે મોખરે રહે છે. અને વ્યક્તિગત રીતે આ અગ્રલેખ મને એક (ઘટનાની) યાદ અપાવી જાય છે. ૧૯૬૦ના અરસામાં સ્વ. ઈશ્વર પેટલીકર પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસે આવ્યા હતા. મોમ્બાસા(કિન્યા)ના પટેલ સમાજના ખંડમાં ભાષણ કરતાં મર્મસ્પર્શી વાક્યો એમણે ઉચાર્યા હતાં, તેની યાદ આવી જાય છે: ‘મારા પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસમાં પટેલને મળાયું; વણિકો(શાહ)ને મળ્યો; બાહ્યાણોને મળ્યો; કાઠિયાવાડીઓને મળ્યો; પણ ન મળ્યો કોઈ ગુજરાતીને. પટેલ સમાજોમાં ભાષણો કર્યા; બ્રહ્મસમાજમાં ભોજનો લીધાં; કાઠિયાવાડી સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો પણ એક ગુજરાતી સમાજનો સમાગમ ન થયો’.

ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રીએ ઓપિનિયનના જૂન ૧૯૯૫ અંકમાં પ્રગટ અગ્રલેખનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમાં ઇતિહાસના આપણા ઉત્તમ અધ્યાપક અને સાહિત્યકાર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે આઠ-નવ દાયકાઓ પહેલાં કહેલા શબ્દો ટાંકવામાં આવેલા. બ. ક. ઠા. લખે છે:

‘આપણાં ગુજરાતીઓમાં પ્રજાપણું નથી. આપણાંમાં પ્રજાપણાનું ઐક્ય નથી. પ્રજાપણાનો ટેક નથી. પ્રજાપણાનાં સતત આગ્રહી ઊંજમ અને જોમ નથી. આપણા નેતાઓને પ્રજાપણાવાળી પ્રજાના પીઠબળનો ટેકો નથી. મતભેદ અને ચરિત્રભેદને લીધે ટીકા, ચર્ચા, વૈમનસ્ય અને મતામતિ આપણે ત્યાં જ થાય છે એમ નથી; સર્વત્ર થાય છે. પરંતુ બીજે જ્યારે પ્રજાપણાની ઉષ્માથી એ થતાં આવે તેમ ઓગળતાં પણ જાય છે, અને આરંભેલ સંસ્થા કે કાર્યપ્રવાહ આગળ વધવા પામે છે તેમ તેમ એ વૈમનસ્ય અને મતભેદની નડતર ઓછી પડી જાય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં એ નડતર જ વખત જતાં વધુ મોટી બનીને ગમે તેવાં કાર્ય કે કાર્યપ્રવાહને મંદ કરી નાખે છે, અને થોડા જ વખતમાં ઝૂંધી નાખે છે. આપણા પારસીઓ ગુજરાતી નથી, આપણા મુસલમાનો ગુજરાતી નથી, આપણા કાઠિયાવાડીઓ ગુજરાતી નથી, આપણા કચ્છીઓ ગુજરાતી નથી, આપણા ઈડરિયાઓ ગુજરાતી નથી, આપણા મુંબઈગરા ગુજરાતી નથી, આપણા ગુજરાતીઓમાં પણ સૌ કોઈ ગુજરાતી છે તે કરતાં તે અમદાવાદી કે સુરતી કે ચરોતરી કે પટ્ટણી કે મારવાડી, અગર તો નાગર, બ્રાહ્મણ કે વાણિયા કે અનાવિલ કે જૈન કે પટેલ કે બીજું કંઈ વિશેષ છે’.

ટૂંકમાં, કેટકેટલી ઓળખોમાં આપણો સમૂહ વહેંચાયેલો એ દરેકને જોવા મળ્યો હશે! અને આવી વહેંચણી અહીં વિલાયતમાં, પણ અમેરિકાના કે આફ્રિકામાંના મુલકોમાંય આપણે ભાળીએ છીએ ને! આપણા અગ્રિમ પત્રકાર-વિચારક પ્રકાશભાઈ ન. શાહે, કદાચ તેથીસ્તો, ક્યાંક લખ્યું છે ને: ‘ગુજરાતીઓ હજી પ્રજાપણાની ભાવનાએ પહોંચ્યા નથી અને એક પ્રજા તરીકે આપણામાં જે સંઘશક્તિ હોવી જોઈએ એમાં કેવળ બાળક છીએ’.

સમકાલીન ઘટનાઓ પર નજર કરું છું અને મને સમજાય છે. એક સમે મારી જન્મભૂમિએ જુલિયસ ન્યરેરે સરીખા મુઠ્ઠી ઊંચેરા આગેવાન જોયા છે. આજના આગેવાનો સાથે સરખામણી કરીએ તો નેતાગીરીનો આલેખ નીચે ધસમસતો લાગે. આવું મારી વારસાની ભૂમિનું છે. એક સમે જવાહરલાલ નેહરુ, વલ્લભભાઈ પટેલ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ સરીખા આગેવાનો ધણીધૂરીપદે હતા. આજે? આગેવાનીનો આલેખ સપાટીએ સડક સપાટ થઈ પલોંઠ લગાવી બેઠેલો જોવા પામીએ. આવું મારા

વતનભોમકાની વાત. એક દા વિન્સ્ટન ચર્ચિલ, કલેમેન્ટ એટલી સરીખા સરીખા આગેવાનોએ અમારા મુલકનું ઘડતર કરેલું. જ્યારે આજે? રુદ્ધિયો બેસી પડે તેવી હાલત છે. અમેરિકેય એક દા જોન કેનેડી શા આગેવાન હતા; આજે? વાત ન જ કરીએ; ક્યાંક રહીસહી આબરૂય લઈ મરે! તેના લીરાય શોધ્યા નહીં જડે!!

આપણા એક અડીખમ પૂર્વસૂરિ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ, છેક ૧૯૦૮માં, કહ્યું હતું, તે આ સંદર્ભે યાદ કરવાનું આથી મન કરું છું:

‘સર્વત્ર સ્ફુરણ પેઠું છે – જાગૃતિનાં ચિહ્ન દષ્ટિને પથે પડે છે. પણ ગુજરાતમાં નેતા નથી. બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ, વગેરે પ્રાંતોમાં છે તેવા નથી. મુંબઈમાં, અમદાવાદમાં કે દેશી રાજ્યોમાં બુદ્ધિશાળી ગુજરાતીઓ અનેકધા દેશહિતનું કામ બજાવે છે. પણ ગુજરાતને દોરનાર નેતાઓની તો ખોટ જ છે. અમે સર્વે ગુજરાતી છીએ – હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી હોવા છતાં ગુજરાતી છીએ – એવી ભાવના જનેજનમાં જગાવે અને દક્ષિણી કે બંગાળીના જેવા પ્રતાપ ગુજરાતીઓ ગુજરાતમાં અને ખંડેખંડના પરદેશ નિવાસમાં બતાવી શક્તિમાન કરે, એવા નેતાની આપણે ત્યાં ખોટ છે’.

આમ ચોમેર વ્યાકુળ કરી મેલે તેવી ભૂલભુલામણી શો પટ પડ્યો છે, અને તેમાંથી પોતીકો કેડો શોધવાનો છે. હાંફ ચડે, હામ ખોઈએ તેમ પણ બને; પરંતુ કોઈક પ્રકારના જોમજોરસા સાથે પંડે વિધેયક રહ્યે રહ્યે હીંડ્યા કરવા સિવાય કોઈ ચારોય નથી. કેમ કે, આપણામાંના અનેકોની પેઠે મારુંય વણજારાની જેમ જીવન વીત્યું છે. તેની રઝળપાટ જેમ બીજાને થઈ હોય તેમ હુંય તેનો માર્ગી. કાંઈ નવું નહીં. અને છતાં તેમાં નકરો મારો નિજી અનુભવ દેખા દે; ક્યાંક અલાયદા નિરીક્ષણોય હોય. પરિણામે એક તરફ ઉમાશંકર જોશી લાલભત્તી ધરી સતત કહ્યા રાખે જ છે ને: ‘એ તે કેવો ગુજરાતી/જે હો કેવળ ગુજરાતી’. અને બીજી તરફ, અસમિયા કવિ ગાયક ભૂપેન હઝારિકા પોકારી પોકારીને મને ઢંબોળતો રાખી સંભારી આપે છે: આમી એક જાજાબોર... પ્રિથિબિ અમાકે અપોન કોરેછા... ભૂલેછી નિજેરી ઘોર... આમી એક જાજાબોર...

વારુ, ...આવી આવી રઝળપાટની વાત ક્યારેક, હવે પછી –

પાનબીડું:

એ તે કેવો ગુજરાતી

એ તે કેવો ગુજરાતી
જે હો કેવળ ગુજરાતી

હિન્દભૂમિના નામે જેની ઊછળે ના છાતી
મહારાષ્ટ્ર દ્રવિડ બંગાળ બિહાર બધે અનુકૂલ
જ્યાં પગ મૂકે ત્યાંનો થઈને રોપાયે દઢમૂલ

સેવા સુવાસ જેની ખ્યાતિ
તે જ બસ નખશીખ ગુજરાતી

ના ના તે નહિ ગુજરાતી જે હો કેવળ ગુજરાતી
એ તે કેવો ગુજરાતી જે હો કેવળ ગુજરાતી

ભારતભક્તિ દેશવિદેશ
ન જેની ઊભરાતી
એ તે કેવો ગુજરાતી

સાગરપાર આફ્રિકા એડન લંકા સિંગાપુર
મોરિશ્યસ ફ્રિજી ન્યૂઝિલેન્ડ જાપાન બ્રિટન અતિ દૂર

કાર્ય કૌશલ આતિથ્ય સુહાતી
બધે ઉર-મઢૂલીઓ ગુજરાતી
તે નહિ નહિ જ ગુજરાતી

જે હો કેવળ ગુજરાતી એ તે કેવો ગુજરાતી
હિન્દભૂમિના નામે જેની ઊછળે ના છાતી

ભારતભક્તિ દેશવિદેશ
ન જેની ઊભરાતી
એ તે કેવો ગુજરાતી

- ઉમાશંકર જોશી

હેરો, ૮-૧૩ જૂન ૨૦૨૦

કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનો વિવેચકીય પ્રતિભાપુંજઃ ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

પ્રાણપુરુષ ઉમાશંકર જોશી (૧૯૧૧-૧૯૮૮) ગુજરાતી સાહિત્યના યુગદ્રષ્ટા સર્જક હોવાની સાથે સાથે ૨૦મી સદીના ભારતીય સાહિત્યકારોની આગલી હરોળમાં ગૌરવવંતું સ્થાન ધરાવે છે. તેમનું વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોનું સર્જન એ ગૂર્જર-ભારતીય સાહિત્યની એક મૂલ્યવાન ઉપલબ્ધિ છે. શ્રી અને સૌરભથી સમૃદ્ધ સાહિત્યરૂપી ઉપવનનું ‘એષા સંજીવની ટીકા’ સમ આસ્વાદન ચંદ્રકાન્ત શેઠે ઉત્તરદાયિત્વની સભાનતા સાથે મલ્લિનાથી સૂત્ર ‘નામૂલં લિખ્યતે કિંચિતં’ને નજર સમક્ષ રાખીને કરાવ્યું હોવાથી તેમનું પ્રસ્તુત સંશોધનકાર્ય ઉમાશંકર સાહિત્યના અધ્યેતાઓ માટે ઉપયોગી બની રહેશે એમ કહી શકાય. ખાસ તો એટલા માટે કે જો આ સંશોધન માત્ર પીએચ.ડી. ડિગ્રી-હેતુ પૂરતું જ હોત તો રઘુવીર ચૌધરી કહે છે તેમ, ઉમાશંકરના કોઈ એક સાહિત્યસ્વરૂપને પસંદ કરીને લેખક પદવી મેળવી શક્યા હોત. પરંતુ તેમ ન કરતાં તેમણે ઉમાશંકરના સમગ્ર સાહિત્યને પીએચ.ડી.નો વિષય બનાવીને મોહનભાઈ પટેલના માર્ગદર્શન હેઠળ ૧૯૭૮માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી ‘વિદ્યાવાચસ્પતિ’ની ડિગ્રી મેળવી હતી. ૧૯૮૮માં ઉમાશંકર જોશીનું અવસાન થયું. એમના શેષ સાહિત્યને અર્થાત્ ૧૯૭૮-૮૮ સુધી તેમજ તેમના અવસાન બાદ પ્રગટ થયેલી તેમની તમામ કૃતિઓ—અનુવાદ, સંપાદન, સંશોધન કે તંત્રીકાર્ય - સંસ્કૃતિ સિવાયના—અભ્યાસ આવરી લેવાના સંકલ્પ સાથે સતત ત્રણ દશક સુધી અધ્યયન-સંશોધન-પરિમાર્જન ચાલુ રાખી એક તપઃપૂત અધ્યયનગ્રંથ તૈયાર કરી પોતાના ગુરુને તમારું તમને અર્પી ધન્ય કેંક થવા મથું...’ એમ લખી અર્પણ કર્યો.

સમગ્ર સ્વાધ્યાયને ત્રણ ખંડો ૧. કાવ્યસર્જન, ૨. ગદ્યસર્જન અને ૩. વિવેચનમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે.

ખંડ-૧. અહીં બધા કાવ્યસંગ્રહો આવરી લેવામાં આવ્યા છે. ખંડના પ્રારંભમાં ‘ઉમાશંકરની પૂર્વવર્તી સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક પરંપરા’નું અવલોકન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કોઈ પણ સર્જક ઊહાપોહ-વાદવિવાદના પ્રાદુર્ભાવમાં દેશકાળ, સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક પરિબળો, પરંપરાઓ અને પ્રયોગોનો

પ્રભાવ રહેતો હોય છે. ઉદા. તરીકે, આપણા દેશમાં ૧૨મી સદી અને ત્યાર બાદના સમયમાં મુસ્લિમ આક્રમણોથી પ્રજા ત્રાહિમામ પોકારી જતાં ભક્તિ તરફ વળી ગઈ હતી, જેનો સીધો પ્રભાવ તત્કાલીન ભારતીય સાહિત્ય ઉપર ઝિલાયેલો જોવા મળે છે. અહીં લેખકે દલપત-નર્મદયુગ, સાક્ષરયુગ અને ગાંધીયુગીન સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક-સામાજિક અને કંઈક અંશે રાજકીય સ્થિતિનો સુરેખ ચિતાર વર્ણવ્યો છે. આ પૈકી સવિશેષતઃ વિવિધ સાહિત્યિક સ્વરૂપોની ખાસિયતો, ગદ્યનો પ્રાદુર્ભાવ, શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાની હિમાયત, કેળવણીની પ્રવૃત્તિનો ભાષાસાહિત્ય પર પ્રભાવ, વગેરે વિશે વિસ્તારથી સોદાહરણ ચર્ચા કરી છે. ત્યાર બાદના પ્રકરણ ‘ઉમાશંકરનું સર્જક-વ્યક્તિત્વ: વિકાસ અને વિશેષતા’ માટે ફાળવ્યું છે, જેમાં તેમના જીવનઘડતરનાં પરિબળો, પૈતૃક વારસો, માતા-પિતા, જન્મ, શિક્ષણ, કારકિર્દી, સર્જક વ્યક્તિત્વ અને વિકાસ, વગેરે વિશે ઉમાશંકરકૃત સાહિત્યનો વિશેષ આધાર લેવાની સાથે જ ઉમાશંકરના સાહિત્ય સાથે અને અંગત રીતે ઘરોબો ધરાવનાર સાહિત્યસેવીઓ, જેમ કે, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, સુન્દરમ્, ચુનીલાલ મડિયા, કરસનદાસ માણેક, કિશનસિંહ ચાવડા, વગેરેના અભિપ્રાયો ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

ઉમાશંકરે મોટા પ્રમાણમાં ઊર્મિકાવ્યોની રચના કરી છે. અહીં વિશ્વશાંતિથી સપ્તપદી સુધીનાં કાવ્યસંગ્રહોમાં ગ્રંથસ્થ ઊર્મિકાવ્યોનું વિવેચનાની સાથે આસ્વાદન કરાવ્યું છે. અહીં ધ્યાનપાત્ર બાબત એ છે કે લેખકે કાવ્યસંગ્રહ, જેમ કે, ગંગોત્રી, નિશીથ, અભિજ્ઞા, વગેરેને અભ્યાસનો વિષય ન બનાવતાં કાવ્યસંગ્રહમાં સંગૃહિત જે તે કાવ્યસ્વરૂપ હેઠળ કાવ્યોને આવરી લીધાં છે. લેખકે તારવ્યું છે કે કવિનાં કાવ્યોની કુલ સંખ્યા ૬૬૩ (પ્રાચીના અને મહાપ્રસ્થાન સહિત) છે. આ પૈકી ૧૭૭+૧ ગીત અને ૧૪૩+૧ સોનેટ છે. ઉમાશંકરે પ્રભુભક્તિનાં કાવ્યો રચ્યાં છે, પરંતુ તેમનો ‘ઈશ્વર કોઈ સાંપ્રદાયિક સંકુચિત વાડામાં કેદ રહી શકે તેવો નથી’ એમ જણાવ્યું છે. આ કાવ્યોના વિવેચનના પ્રારંભમાં ઉમાશંકર ‘માંગલ્યના કવિ’ તેમ જ ‘આર્ટ ફોર લાઈફ્સ સેઈક’માં માનનાર છે તેમજ ‘કલાશૂન્ય જીવન એમને માન્ય નહોતું’ એ ખ્યાલ ધ્યાને લેવામાં આવ્યો છે. આ કાવ્યોમાં નિરૂપિત પ્રકૃતિ, રાષ્ટ્રભક્તિ, લોકજીવન, કલાપ્રીતિ, સંસ્કૃતિપ્રીતિ, પ્રણયભાવના, દાંપત્યજીવન, વગેરેના હૃદ્ય ઉદાહરણો સાથે તેમાં પ્રયોજિત છંદો, પ્રાસ, અલંકાર, કલ્પના લીલા, ભાષાનું પોત અને તેમનો કમિક વિકાસ, શબ્દછટા, તળપદા, શબ્દો વગેરેની ચર્ચા છે.

સાથે કેટલાંક ઉત્તમોત્તમ કાવ્યો; જેમ કે, ‘પંખીલોક’, ‘શોધ’, ‘ભોમિયા વિના’, ‘રડો ન મુજ મૃત્યુને’, વગેરે તારવી પણ આપ્યાં છે. વધુમાં, કવિની ગુણસમૃદ્ધિની સાથે ક્વચિત્ દેખાતી મર્યાદાઓ પણ દર્શાવી છે, જેમ કે ‘વિશ્વશાંતિ’માં “ભાષાશૈથિલ્ય અને લયશૈથિલ્યનાં દષ્ટાંતો છે, સમગ્ર કાવ્યનું સ્થાપત્ય સુશ્લિષ્ટતાની એકાગ્રતાની છાપ પેદા કરી શકતું નથી” (પૃ. ૧૪૭); ‘પાંચાલી’માં “ખંડકાવ્યોચિત નિરૂપણશૈલી નથી” (પૃ. ૧૫૨); ‘ચિત્રવિદ્યાતાને’માં કવિએ “ઢૈ રૂપને વસન જાય અરૂપનું જો! એમ લખે છે તેમાં રૂપનું... અરૂપને એમ હોય તો જ ઉચિત નહીં?” (પૃ. ૧૫૭); નવો “ ‘નાટ્યકાર’, કવિનું લાંબું પણ કંઈક અંશે શિથિલ બંધવાળું” (પૃ. ૧૭૨); “ઉમાશંકરમાં ક્યાંક સર્જનની નબળી ક્ષણોમાં કેટલીક ભાષાકીય તકલીફોય દેખા દે છે, અલબત્ત, એનું પ્રમાણ એકંદરે સમગ્ર કાવ્યસર્જનનો ખ્યાલ કરતાં ઘણું ઓછું જ લેખાય” (પૃ. ૨૬૭), વગેરે. ઊર્મિકાવ્યોની વિવેચનાનું સમાપન તેઓ આમ કરે છે: ‘ગુજરાતી કવિતામાં ઉમાશંકરનું કવિતાતર્પણ ગુણવત્તા તેમ વિપુલતાની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે...’ પ્રકૃતિની ગોદમાંથી નીકળેલો એમનો કવિતાપ્રવાહ

(ગંગોત્રી) છેવટે એનું ઉત્ક્રમણ સિદ્ધ કરતાં સપ્તપદીના સહયોગે આત્મ-અભિજ્ઞા તરફ વળે છે”.

નાટ્યકવિતા અંતર્ગત પ્રાચીના અને મહાપ્રસ્થાનની ચર્ચામાં આ પ્રયોગોના સ્વરૂપ સંદર્ભે વિવેચકો અને ખુદ ઉમાશંકરના દષ્ટિબિંદુ સંદર્ભે વિચારવિમર્શ કર્યા બાદ પણ આ કાવ્યોના સ્વરૂપનું કોઈ ચોક્કસ નામાભિધાન થઈ શક્યું નથી એમ જણાવે છે. સંવાદપ્રધાન ચૌદેય કાવ્યોનું પરિશીલન કરી એમણે ૧૭ જેટલી લાક્ષણિકતાઓ તારવી આપી છે આ કાવ્યોના સર્જન પાછળનો “કવિનો હેતુ કવિનો રસ અહીં વિનમ્ર પરંપરાપૂજાનો અથવા જડ સંસ્કૃતિપૂજાનો નથી. એમનો રસ તો માનવચિત્તના અમૃત ઝરતા કોશોને સ્પર્શી બતાવવાનો છે”. એમ તારવે છે. લેખકે વિષયવસ્તુનો મૂળ સ્ત્રોત, મૂળ વિષયવસ્તુમાં કરેલાં પરિવર્તનો (ઉદા. તરીકે ‘કચ’માં ‘વીણાવાદન’ના પ્રસંગનું), પ્રયોજેલ છંદ, અલંકાર અને પ્રાસ, નાટ્યોચિત પદાવલિ, રંગભૂમિક્ષમતા, ભાષા-લય, ઉક્તિ-લઢણો, વગેરે સોદાહરણ બતાવ્યું છે. આ સાથે જ ક્વચિત્ કેટલાંક વિધાનો એમને અપ્રસ્તુત જણાયાં છે. જેમ કે ‘ભરત’માં લક્ષમણ પ્રતિ રામનાં કઠોર વચનો, ‘૧૯મા દિવસનું પ્રભાત’માં યુધિષ્ઠિરને માત્ર પાંચ પાંડવપુત્રો પ્રતિ વિષાદ વ્યક્ત કરતા, ગાંધારીના ચરિત્ર સંદર્ભે અસંગત વચનો વગેરે. વિષયવસ્તુ સંદર્ભે ગુજરાતીમાં આ પૂર્વે રચાયેલી કૃતિઓ સાથે તુલના; જેમ કે, ‘બાલ રાહુલ’ કાવ્યને નરસિંહરાવના ‘તદ્ગુણ’ અને બ. ક. ઠાકોરના ‘બુદ્ધ’ કાવ્યના મુકાબલે વધારે ‘આસ્વાદ્યતા’ ગણાવવાની સાથે ‘બુદ્ધ જીવન-વિષયક ગુજરાતી કાવ્યોમાં કદાચ સર્વશ્રેષ્ઠ’ ગણાવે છે. કવિ સ્વયં દ્વારા પોતાની કૃતિની પરવર્તી આવૃત્તિમાં ફેરફાર કરેલા; જેમ કે, ‘કર્ણ-કૃષ્ણ’ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં કર્ણ દ્વારા કૃષ્ણને ‘પાર્થસારથિ’ તરીકે સંબોધન કરવું અને આ જ સંબોધનના સ્થાને પાંચમી આવૃત્તિમાં ‘પાર્થબંધુ’ સંબોધન તરીકે કરાવવું, વગેરે નોંધ્યું છે. મહાપ્રસ્થાનનાં કાવ્યોની ચર્ચાના પ્રારંભમાં જ લેખકે ‘ગુજરાતી કવિતાનું ને એમની [ઉમાશંકર] કવિતાનું પણ એક મહાપ્રસ્થાન’ ઓળખાવ્યું છે આ કાવ્યરચનાઓના વિષયવસ્તુ અને રજૂઆતને ધ્યાને લેતાં કેટલાક વિવેચકો કવિને ‘રવીન્દ્રનાથના શિષ્ય’ અથવા તેમની છાયામાં આ પ્રયોગો ચાલ્યા કે તેમની ‘ટેકનિકનું અનુસરણ’ કર્યા સંબંધી જે ટીકા કરી છે તે લેખકને માન્ય નથી. તે સંદર્ભે પોતાનો પક્ષ સાધાર રજૂ કરીને ઉમાશંકરની કવિતાની વિશેષતાઓ/અલગતા તારવી આપે છે. અને છેલ્લે આ વિવેચનની સમાપના કરતું લેખકનું મંતવ્ય “ઉમાશંકરની કવિતાનું જ નહિ, એમની સમગ્ર સર્જકતાનું રમણીય પ્રાકટ્ય આ ચતુર્દશ પદ્યપ્રયોગોમાં જોવા મળે છે. આપણી મહાકાવ્યપરંપરા, આપણી સંસ્કૃતિપરંપરા સાથે પશ્ચિમની પદ્યનાટ્યકળાની પરંપરાનો સમન્વય સાધવાનો ગુજરાતીમાં તો આ અપૂર્વ અને મહત્વાકાંક્ષી પુરુષાર્થ છે અને તેથી જે કંઈ સિદ્ધ થયું છે તે અભિનંદનીય છે”. એવું મૂલ્યાંકન કરે છે.

ખંડ-૨ : ‘ગદ્યસર્જનો’માં ૧. નાટ્યસાહિત્ય : એકાંકીઓ તથા દીર્ઘનાટક, ૨. કથાસાહિત્ય: ટૂંકી વાર્તા તથા નવલકથા, ૩. નિબંધસાહિત્ય, ૪. ચરિત્રસાહિત્ય અને ૫. પ્રવાસસાહિત્યની વિવેચના પાંચ પ્રકરણોમાં કરવામાં આવી છે. જે તે સાહિત્યસ્વરૂપના વિવેચનના પ્રારંભમાં ઉમાશંકરે લેખનનો પ્રારંભ ક્યારે અને કઈ પરિસ્થિતિમાં કર્યો તેની વિકાસરેખા, પ્રથમ અને અંતિમ કૃતિ કઈ, કઈ રીતે તેને પોષણ મળ્યું, સંબંધિત સાહિત્યસ્વરૂપનું વાચન, મનોદશા, સમકાલીન પરિસ્થિતિ, ગુજરાતીમાં જે તે સ્વરૂપની પશ્ચાદ્ભૂમિકા, વગેરે બાબતોને સંક્ષેપમાં આવરી લઈને તેની નોંધ આપવામાં આવી છે. સંબંધિત સાહિત્યસ્વરૂપનાં પ્રકાશિત પુસ્તકોની કાળક્રમાનુસાર ગોઠવણી અને

સમાવિષ્ટ કૃતિઓની ગોઠવણીનો સાધાર કાળક્રમ કે વર્ણિત વિષય, વિષયો અને શૈલીનું વૈવિધ્ય, આવૃત્તિમાં કરાયેલાં પરિવર્તનો જેમ કે ગોષ્ઠી નિબંધસંગ્રહની ત્રીજી આવૃત્તિમાં પાંચ નિબંધો ઉમેરવામાં આવ્યા (પૃ. ૨૧૯), વિસામો (૧૯૫૯) વાર્તાસંગ્રહમાં અગાઉ પ્રગટ થયેલા વાર્તાસંગ્રહો ‘ત્રણ અર્ધું બે’ અને બીજી વાતો (૧૯૩૮) તથા અંતરાય (૧૯૪૭)ની ૨૫ વાર્તાઓમાંથી ૧૯ વાર્તાઓ પસંદ કરી અને અન્ય ત્રણ વાર્તાઓ ઉમેરી એ દર્શાવ્યું છે. મૂળ વાર્તામાં કોઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા હોય, જેમ કે, અનાથ નાટકની વડો નિશાળિયો નામથી ૧૯૩૪માં ભજવણી, વગેરે જેવી વિગતો જે તે સાહિત્યસ્વરૂપમાં ઉમાશંકરના પ્રદાનને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવા માટે પ્રમુખ આધારસ્ત્રોત બની રહે છે.

‘નાટ્યસાહિત્ય’ અંતર્ગત એકાંકીસંગ્રહ સાપના ભારા અને શહીદ/હવેલી તથા દીર્ઘનાટક અનાથ સમાવિષ્ટ છે. આ બધી કૃતિઓની વિવેચનામાં વિષયવસ્તુ, તખ્તાલાયકી, સંવાદક્ષમતા અને ભાષા-લોકબોલીનો પ્રયોગ, જીવનદર્શન, પાત્રસંખ્યા અને પાત્રાલેખન, સાહિત્યિક ક્ષમતા, મનોભાવો, કાવ્યાત્મકતા, મૌલિક યા રૂપાન્તરિત, વગેરે બાબતો નોંધી લઈને પ્રત્યેકનું રસદર્શન કરાવ્યું છે. આ સાથે જ અન્ય નાટ્યવિવેચકોનાં અવલોકનોને ધ્યાને લીધાં છે.

એક ઉદાહરણ જોઈએ:

- “[વિરાટ જનતા] આ આખા નાટકમાં ભણેશરીના સર્જનમાં ઉમાશંકરની જે વૈચારિક ભૂમિકા રહેલી છે તે ખૂબ મહત્ત્વની છે. શ્રી દલાલ જેવા સમાજચિંતકે આ નાટકની વૈચારિક ભૂમિકાની જરૂરી નોંધ કેમ ન લીધી એનું આશ્ચર્ય છે. ૨૨ વર્ષનો યુવાન લેખક જે વૈચારિક ભૂમિકાએથી – ભણેશરીની દૃષ્ટિથી આમજનતાનું – વિરાટ જનતાનું આંતરનિરીક્ષણ કરે છે તે સાચે જ રસપ્રદ છે. આમ છતાં નાટ્યકલાની દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ હોવાથી આ નાટ્યપ્રયોગની, અન્યથા જે મૂલ્યવત્તા છે તેનીયે, આપણા વિવેચકોએ ઉપેક્ષા કરી! (પૃ. ૪૯).

‘કથાસાહિત્ય’માં ટૂંકી વાર્તાઓ: શ્રાવણી મેળો અને વિસામો, તથા નવલકથા: પારકાં જણ્યાંની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. શ્રાવણી મેળાની ૧૫ તથા વિસામોની ૨૨ કુલ મળી ૩૭ ટૂંકી વાર્તાઓનો અને નવલકથા પારકાં જણ્યાંનો લેખકે રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે. ત્રણ અર્ધું બે અને અંતરાય વાર્તાસંગ્રહોમાં ગ્રંથસ્થ વાર્તાઓ પૈકી ૬ વાર્તાઓ વિસામો માટે રદ કરી છે તેનો રસાસ્વાદ અહીં કરાવવામાં આવ્યો નથી. વિવેચકોએ તેની નોંધ લીધી છે. ઉમાશંકરની વાર્તાઓ વિશે જે મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે પગલીનો પાડનાર કે જેને ખુદ લેખક પોતાની શ્રેષ્ઠ વાર્તા ગણે છે તેને મનસુખલાલ ઝવેરી મારી શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ માટે પસંદ કરે છે, જ્યારે યશવંત શુક્લ ઉમાશંકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં આ વાર્તાને પસંદગી આપતા નથી, આ સંદર્ભે લેખક ટકોર કરતાં નોંધે છે કે આવું છે રુચિભેદનું તંત્ર! (જોકે રુચિભેદ સિવાયનાંયે બીજાં ત્રીજાં કારણોની શક્યતા ભૂંસી શકાય નહીં.)

લેખકે રસાસ્વાદ સાથે પ્રત્યેક વાર્તાની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ પણ તારવી આપી છે.

‘નિબંધસાહિત્ય’ વિશેના પ્રકરણના પ્રારંભમાં ઉમાશંકરની નિબંધવિષયક વિભાવના, નિબંધોનું

વિષયવસ્તુનો પરિચય, શૈલી, સંવાદકળા, શબ્દભંડોળ, નિબંધલેખનની વિકાસરેખા, વગેરેની ચર્ચા કર્યા બાદ ઉમાશંકરનો પ્રત્યેક સર્જનગ્રંથ વિશે રહેલો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ‘બે પૂઠાં વચ્ચે હૃદય પ્રવેશ્યું છે’ તે વિવેચ્ય નિબંધસંગ્રહોને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે તેની છણાવટ કરવામાં આવી છે. અહીં ચાર નિબંધસંગ્રહો – ૧. ગોષ્ઠી, ૨. ઉઘાડી બારી, ૩. શિવસંકલ્પ અને ૪. કેળવણીનો કીમિયો – વિશે વિચાર-વિમર્શ કર્યો છે. લેખકે નિબંધોના વિચારગાંભીર્ય, ભાષાભિવ્યક્તિ, પ્રવર્તમાન સમયમાં પ્રસ્તુતતા વગેરે દૃષ્ટિએ સૂચક બની રહે તેવા ગદ્યખંડો અહીં મૂક્યા છે. આ નિબંધો કેટલી વયે લખવામાં આવ્યા હતા તેની નોંધ છે.

‘ચરિત્રસાહિત્ય’ની વિચારણાના પ્રારંભમાં લેખકે ઉમાશંકરના માનવરસને કેન્દ્રસ્થ ગણ્યો છે. સામાજિક-સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મૂલ્યવત્તા ધરાવતી દેશ-પરદેશની ૧૮૦ જેટલી વિવિધ વિષયક્ષેત્રોની પ્રતિભાઓ વિશે હૃદયમાં પડેલી છબીઓ, ૨ ભાગ અને ઈસામુ શિદા અને અન્યમાં વ્યક્તિચરિત્રો આપ્યાં છે. વળી, જેમની છબીઓ ઝીલી છે તે બધા જ સાથે વ્યક્તિગત-પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન હતો, પરંતુ તેમનાં સાહિત્ય અને કાર્યોથી પ્રભાવિત થઈને તેમજ સર્જક તરીકેની ‘સામાજિક જવાબદારી’ની સભાનતાથી પ્રેરાઈને અર્ધ્ય આપ્યો છે. આ બધાં લખાણો પ્રસંગોપાત્ત, જેમ કે, દિવંગત થતાં શ્રદ્ધાંજલિ, અભિવાદન, વ્યાખ્યાન વગેરે હેતુ લખાયાં હોવાથી બધાં જ વ્યક્તિઓનું સળંગ જીવન-ચરિત્ર તથા પ્રદાનને એકઠારું વર્ણવવામાં આવ્યું નથી.

આ ઉપરાંત સ્વતંત્ર ગ્રંથાકારે મસ્ત કવિ: બાલ તથા ગાંધીજી વિશે ગાંધીકથા અને સૌના સાથી સૌના દોસ્ત ચરિત્રગ્રંથો પ્રકાશિત છે. બાલાશંકર કંથારિયા કલાન્ત કવિનું ચરિત્ર ૧૯૪૨માં લખાયેલું અને એમનાં પુત્રી સ્વાતિબહેન જોશીએ સંપાદકીય સાથે ૧૯૯૭માં પ્રગટ કર્યું. આ ચરિત્રને લેખકે ‘ઉમાશંકરના સંશોધન અને સ્વાધ્યાયથી પુષ્ટ થયેલી બાળાશંકર વિશેની પ્રમાણભૂત ચરિત્રકથા’ ગણાવીને ઉમાશંકરની ‘શોધ, સત્ય, વર્ણન અને વિવેકશક્તિ’ની નોંધ લીધી છે. ગાંધીકથા ચરિત્ર સંદર્ભે ઉમાશંકરને મન ગાંધીજી એટલે શું? અને તેમના સાહિત્ય ઉપર ગાંધીજીના પ્રભાવની તાત્ત્વિક ચર્ચા કર્યા બાદ ગાંધીજી-મોહનમાંથી મહાત્મા થયા તે સંબંધી પ્રસંગોની પસંદગી કિશોરોને કેન્દ્રમાં રાખીને ઉમાશંકર દ્વારા કરવામાં આવી છે તેની સ્પષ્ટતા કરી છે. પ્રસંગોની ગોઠવણીમાં કોઈ કમ ન રાખ્યો હોવાથી ‘ખડકલો’ થયા સંબંધી માર્મિક ટકોર પણ કરી છે. આ ગ્રંથનો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા હિન્દી અનુવાદ ગાંધીકથા (૧૯૭૧) સરોજિની નાણાવટી દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રસંગ નં. ૬, ૪૬ અને ૧૨૩ સમાવિષ્ટ નથી તેની નોંધ લીધી છે. આમ, મૂળ કૃતિ ઉપરાંત તેના અનુવાદો પણ લેખકના પરીક્ષણની પરિધિમાં રહ્યા છે. ‘૩૧માં ડોકિયું એ ઉમાશંકરે ૧૯૩૧ના વર્ષમાં આશરે ૪ માસ વાસરી લખી હતી તેનું ગ્રંથાકારે પ્રકાશન છે, જેમાં તેમના અંગતજીવન અને વિદ્યાપીઠજીવનની ઝાંખી સુલભ થાય છે. લેખકે વાસરીની હસ્તપ્રતના નિરીક્ષણના આધારે નોંધ્યું છે કે “કેટલાંક વિધાનો પ્રકાશિત સંસ્કરણમાં સમાવિષ્ટ નથી, જે તેમના વ્યક્તિત્વ માટે ઉપયોગી નીવડત. જો કે એ રદ કરવાની ક્રિયા પણ એમના વ્યક્તિત્વની ઘોતક છે.” આ ‘વાસરી’ ‘નિરાંતે, કલાત્મક ધોરણે લખાયેલી નથી. કંઈક ઉભડક લખાયેલી જણાય છે તેવી નોંધ પણ કરી છે. થોડુંક અંગતમાં ઉમાશંકરનાં આત્મકથાનાત્મક લખાણો ગ્રંથસ્થ છે જે તેમના અવસાન બાદ તેમનાં પુત્રી સ્વાતિ જોશીએ સંપાદિત કરીને ૧૯૯૮માં પ્રકાશિત કર્યાં છે. લેખકે આ ગ્રંથને ઉમાશંકરની આંતરછવિનો આધારગ્રંથ ગણાવ્યો છે.

‘પ્રવાસસાહિત્ય’ અંતર્ગત સમાવિષ્ટ લખાણોમાં તેઓ જે તે પ્રવાસસ્થળના મનુષ્યનો, એની ઇતિહાસ-પરંપરાના સંદર્ભમાં, વ્યાપક માનવતાના સંદર્ભમાં પરિચય મેળવવા મથે છે એ નોંધે છે. સાથે જ પ્રવાસોની મર્યાદાઓ ઉપર આંગળી ચીંધતા પણ જોવા મળે છે, જેમ કે, બનાસકાંઠાની યાત્રાસંબંધી પ્રવાસલેખ ‘અહેવાલયુક્ત’, ઈશાન ભારત... પરિચયમાં ‘કેટલુંક ઝડપી નોંધ જેવું લાગે, કેટલું કેવળ મુલાકાતો ને વાતચીત કે કાર્યક્રમના અહેવાલમાં જ રજૂ થતું જણાય’, વગેરે.

અંતિમ ખંડ-૩ ‘વિવેચન’ માટે ફાળવ્યો છે, જેના અંતભાગમાં ‘ઉમાશંકર: જીવનક્રમિકા’ અને ‘વાઙ્મયસૂચિ’નો સમાવેશ કર્યો છે. ગુજરાતી વિવેચન પરંપરામાં આનંદશંકર, બળવંતરાય, રામનાયણ વિ. પાઠકની હરોળમાં ‘ઉત્તમ કોટિની પ્રત્યક્ષ વિવેચના આપનાર ઉમાશંકરને’ એમણે મૂક્યા છે. ઉમાશંકરના ૧૪ ગુજરાતી અને ૩ અંગ્રેજી વિવેચન-ગ્રંથો કે જેમાં અભ્યાસલેખો, વાર્તાલાપો, વ્યાખ્યાનો, પ્રશ્નોત્તરી વગેરે સમાવિષ્ટ છે તે, ૪ પરિચય-પુસ્તિકાઓ તથા પુરાણોમાં ગુજરાત ઇત્યાદિ ૪ સંશોધનગ્રંથો, વગેરેની અહીં સમાલોચના કરવામાં આવી છે.

લેખક માને છે કે “ઉમાશંકર સૈદ્ધાંતિક વિવેચના કરતાં પ્રાયોગિક વિવેચના તરફ વધુ પક્ષપાત કરતા જણાય, [તેમ જ તેમણે] બધા જ પ્રકારનું વિવેચન કર્યું છે – તત્ત્વવિચાર, સ્વરૂપવિચાર ને કૃતિવિચાર કરતાં વિશેષ વિચાર કર્યો છે”. ઉમાશંકરના પ્રથમ વિવેચન ગ્રંથ અખો: એક અધ્યયનને “સૌથી પહેલી વાર અખા જેવા જ્ઞાની કવિનું સર્વગ્રાહી દષ્ટિથી અવલોકન-મૂલ્યાંકન પ્રાપ્ત થાય છે”. એમ કહી નવાજે છે. ઉમાશંકરે આ ઉપરાંત અખાવિષયક પાંચ લેખો લખ્યા તેની પણ સમીક્ષા આ સાથે જ કરી છે.

શ્રી અને સૌરભ જેવા ઉમાશંકરના મહત્વના ગ્રંથની સાથે રવીન્દ્રનાથ-કૃત પ્રાચીનામાં વિષયસામગ્રીમાં કેવી કેવી સમાનતા છે તેનો પરિચય કરાવીને શ્રી અને સૌરભમાં ગ્રંથસ્થ લેખો, વગેરેનો રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે. ‘મહાભારત: એક ધર્મકાવ્ય’ અને અભિરુચિમાં ગ્રંથસ્થ ‘મહાભારતમાં માનવતા’ આ બંને વિસ્તૃત લેખોને ધરબાયેલા મહાભારતમાં માનવતા અને ધર્મદર્શનના મહત્વને તથા ‘માનવજીવનના સનાતન ઇતિહાસનું કાવ્ય’ને ઉમાશંકરે જે રસજ્ઞતાથી ઉજાગર કરી આપ્યું છે તે બતાવે છે. એમણે મહાભારત વિશેના ઉમાશંકરના વિશદ અધ્યયનને ઉપસાવી આપ્યું છે. શાકુંતલ, કુમારસંભવ, સંસ્કૃતિકવિ વિશેના લેખની સાથે કાલિદાસ પરિચય-પુસ્તિકા તથા કેરળ યુનિવર્સિટીમાં મેઘદૂત તથા શાકુંતલ વિશે જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તે Kalidasa's Poetic Voice (૧૯૮૮)ની ચર્ચા કરતાં લેખક ઉમાશંકરને ‘કાલિદાસની કવિતા અને નાટકના એક ઉત્તમ મર્મજ્ઞ’ તરીકે બિરદાવવા ઉપરાંત ‘શકુંતલા’ લેખને ‘કૃતિનિષ્ઠ વિવેચના’ના ઉત્તમ ઉદાહરણ રૂપે ગણાવે છે. સાથે જ વિવેચનની મર્યાદાઓ કુમારસંભવ લેખમાં વિવેચન પરિચયાત્મક બનતું હોવાની ભોળાભાઈની ફરિયાદમાં સંમતિ પુરાવતા પણ જોવા મળે છે. અહીં People's Epic (‘રામાયણ’ વિશે ના લેખ Ramayan and Variation in the Rama Story’માં રામાયણના રચનાસંવિધાનને પણ યાદ કરી લે છે. ઉત્તરરામચરિત વિશે ‘અમૃતા આત્માની કલા’ શીર્ષક હેઠળનો લેખ ઉમાશંકરની પ્રતિભાનો ઘોતક લેખ છે તેનો આસ્વાદ અહીં છે.

ઉમાશંકરે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિવિધ સર્જકોના પ્રદાનને અર્ધ્ય આપતાં વિવિધ સ્વરૂપે લેખો

લખ્યા તેની નોંધ પણ અહીં લેવાઈ છે. ભારતીય સાહિત્યના વિવિધ સર્જકો વિશે પણ તેમણે લખ્યું છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વિશે તેમનો સર્વોત્તમ લેખ 'વિશ્વમાનવનો ઉદ્દગાતા'ને ગણાવ્યો છે. ઉમાશંકરનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય હતું કે વિવેચનની શક્તિની કસોટી રચાતા આવતા સાહિત્યને તારતમ્ય બુદ્ધિએ તપાસી એની અંતર્ગત શક્યતાઓ અને સિદ્ધિઓ પોતાની ઘડાયેલી રુચિ વડે ઓળખી કાઢી એની સાચી મુલવણી કરવામાં છે. ઉમાશંકરે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રાયઃ ઘણાખરા સાહિત્યકારો વિશે તેમણે લખ્યું છે. ઉમાશંકર મુખ્યત્વે કવિતા-વિવેચક છે. કવિતા ઉપરાંત અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોનાં વિવેચનોની પણ સટીક નોંધ લીધી છે અને જ્યાં ઊણપો હોય ત્યાં અંગુલિનિર્દેશ પણ કર્યો છે, જેમ કે, એકાંકી સ્વરૂપની વ્યવસ્થિત આલોચના લેખ-સ્વરૂપે આપી તેમ પદનાટક વિશે એક પણ લેખ આપ્યો નથી, તેમજ ઉમાશંકરના રેડિયો નાટક સંબંધી મંતવ્ય (૩.૧૫૪) ને ચર્ચાસ્પદ વિધાન ગણાવીને નોંધ્યું છે કે “ઉમાશંકરની વાત બધે જ ઘટાવવી મુશ્કેલ છે.” નવલકથાઓ વિશે ઉમાશંકરે ઝાઝી વિવેચના કરી નથી. પરંતુ દીપનિર્વાણ નિમિત્તે ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઇતિહાસ વિશેનું ચિંતન મળે છે.

ખંડ-૩: 'વિવેચન'ની સમાલોચનાના અંતિમ પડાવમાં ઉમાશંકરની શબ્દપ્રીતિ તેમનાં વિવેચનોને કેવાં રોચક-આસ્વાદ્ય બનાવે છે એ દર્શાવવા લેખકે ઉમાશંકરના ગદ્યની છટાઓનાં અવતરણો (૫૦ ૧૬૯-૧૮૭) અહીં આપ્યાં છે, જે આસ્વાદ્ય બની રહે છે.

પ્રસ્તુત આસ્વાદલક્ષી અભ્યાસના અંતમાં 'ઉપસંહાર' છે. ઉપસંહારમાં તેમના અધ્યયનનો અર્ક પ્રસ્તુત થયો છે. ઉપસંહારનું સમાપન કરતાં છેલ્લે કવિ કાલિદાસે શાકુંતલના સંદર્ભે પોતાના કર્તૃત્વ સંબંધી જે આશાવાદ સેવ્યો છે, તેવો જ આશાવાદ સેવતાં લેખકે નોંધેલા શબ્દો “ઉમાશંકરનું ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રદાન એવી ગુણવત્તાવાળું, એવી ઐતિહાસિક મૂલ્યવત્તાવાળું છે કે આજે એમની કાવ્યસાધનાનો યથાશક્તિ સમર્પેલ આ અધ્યયન-અર્ઘ્ય વિદ્વજનોને સમયોચિત અને થોડો કે તોષપ્રદ જણાશે તો મને મારો પરિશ્રમ કંઈક સાર્થક થયાનો આનંદ થશે”.

'ઉપસંહાર' બાદ ઉમાશંકર જોશી: જીવન ક્રમિકા (ખંડ-૩, ૨૨૪-૨૩૮) ઉમાશંકરના જીવનઘટનાક્રમે ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જાણવા માટે દસ્તાવેજ સ્રોતની ગરજ સારે છે. અને છેલ્લે ઉમાશંકર જોશી: વાઙ્મયસૂચિ (ખંડ ૩: ૫૦ ૨૩૯-૨૨૨) સંશોધનના એક મહત્ત્વપૂર્ણ સ્રોત તરીકે સંશોધનકારો માટે તેમજ સૂચિનિર્માણમાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈ જિજ્ઞાસુઓ માટે માર્ગદર્શકરૂપ બની રહેશે. આ સૂચિ દષ્ટિપૂત રીતે મુખ્ય અને પેટાવિષયો હેઠળ કાળજીપૂર્વક વર્ગીકૃત કરીને તેમાં ઉમાશંકર-વિષયક સઘળી મુદ્રિત સામગ્રીનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જો કે અહીં ઉમાશંકરની મૌલિક કૃતિઓની ગોઠવણી તેના શીર્ષકના અકારાદિકમમાં કરવામાં આવી હોવાથી ઉમાશંકરનાં કયાં કાવ્યસંગ્રહો, નાટકો, નિબંધો, વિવેચનગ્રંથો, વગેરેની સીધી જ માહિતી સુલભ થઈ શકતી નથી. પરંતુ, આ સાથે જ ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે જે તે કૃતિના નામ સામે કૌંસમાં તેનાં સ્વરૂપ, પ્રકાશન વર્ષ, આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ-વર્ષ, વગેરેની વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ઉમાશંકરની મૌલિક અને અન્ય કૃતિઓ તથા તેમના વિશે લખાયેલા ગ્રંથો કે લેખો જે ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ છે તેના પ્રકાશકોનાં નામનો ઉલ્લેખ ઘણી બધી રીતે જરૂરી હોવા છતાં સંભવતઃ વિસ્તારના ભયે અહીં ટાળવામાં આવ્યો છે. તેથી આ સ્રોતોની પ્રાપ્તિ કંઈક અંશે કઠિન બની રહી શકે. આ ઉપરાંત આપણે ત્યાં પ્રાયઃ ગ્રંથાન્તે

સૂચિ આપવા પ્રત્યે જે ઉદાસીનતા સેવવામાં આવે છે તે અહીં પણ જોવા મળી છે. ૧૧૬૮ પૃષ્ઠો ધરાવતા આ દળદાર ગ્રંથ બહુવિધ પ્રકારના સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોના રસપ્રદ તાણાવાણાથી રસાયેલો હોય તેની તપાસ સૂચિ વિના કઠિન બની રહે. 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' જેવી વિદ્વત્ સંસ્થા આ મહિમાશીલ ગ્રંથની પ્રકાશક હોય ત્યારે આ વિશે નવી આવૃત્તિમાં તેની પૂર્તિહેતુ ગંભીરતાથી વિચારણા કરવી જરૂરી બની રહે છે અથવા સૂચિ માટે નવો ખંડ-૪ પ્રકાશિત કરવો એ સર્વથા ઔચિત્યપૂર્ણ બની રહેશે.

સમગ્રતાયા, આ ત્રણેય ખંડોનું વાચન કરતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે લેખકે ઉમાશંકર જોશીની પ્રાયઃ વર્ષ ૨૦૦૮ સુધી પ્રકાશિત સઘળી કૃતિઓનું તથા ઉમાશંકર વિશે લખાયેલા ગ્રંથો/લેખો/સમીક્ષાઓ, વગેરે સાહિત્યનું પ્રપત્તિભાવપૂર્વકના ધ્યેયનિષ્ઠ પુરુષાર્થ થકી અધ્યયન કરીને ઉમાશંકરના 'પ્રચંડ મનોઘટનાશાળી વ્યક્તિત્વ'ની સિદ્ધિઓ અને મર્યાદાઓને ભાવકની દષ્ટિએ ઉજાગર કરી આપી છે. વિશાળ માત્રામાં લેખકે આપેલાં અવતરણો સંદર્ભે લેખકનું મંતવ્ય રહ્યું છે કે મહત્ત્વના અભિપ્રાયો જે તે વિદ્વાનોના શબ્દોમાં જ આપ્યા છે કે જેથી કોઈ શિથિલતા ન આવે. લેખકને સમ્યક સમજના પ્રવર્તન માટે અવતરણિયા ગણાવવાનું ઈષ્ટ છે, ગેરસમજ ઈષ્ટ નથી. ઉમાશંકર સાહિત્યસંબંધી ભાગ્યે જ એવો કોઈ મુદ્દો હશે કે જે લેખકના એન્ટેનામાં પકડાયો ન હોય, સિવાય કે અનુવાદ, સંપાદન, સંસ્કૃતિની પત્રકારપ્રતિભાને આ અભ્યાસક્ષેત્રમાં આવરી લીધેલી ન હોવાથી તેને બાદ કરતાં. આમ, આ બધાં જ પાસાંને ધ્યાને લેતાં આ અધ્યયનગ્રંથ ઉમાશંકર જ્ઞાનકોશના બિરુદનો અધિકારી બની રહે છે.

(ઉમાશંકરનો વાગ્વેભવ, ૩ ખંડ/ચંદ્રકાન્ત શેઠ. અમદાવાદ: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૦૮. (ઉમાશંકર જોશી સ્વાધ્યાયપીઠ પ્રકાશનશ્રેણી-૧) : ખંડ-૧. કાવ્યસર્જન. ૧૧ + ૪૨૮ પૃ, ખંડ-૨. ગદ્યસર્જન. ૭ + ૩૯૨ પૃ., ખંડ-૩. વિવેચન. ૭ + ૩૨૪ પૃ. કિં. રૂ. ૨૨૦+૨૦૦+૧૭૦=૫૯૦ રૂ. ૫૯૦.)

સેપીઅન્ઝ - એક સંતર્પક પુસ્તક

હરેશ ધોળકિયા

પુસ્તકો વિશે કહેવાય છે કે કેટલાંક પુસ્તકો વાંચીને ભૂલી જવા જેવાં હોય છે. કેટલાંક વાંચીને થોડો સમય યાદ રહે છે, પણ કેટલાંક પુસ્તક એવાં હોય છે જે વારંવાર વાંચવા જેવાં હોય છે. આમાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો તો વારંવાર વાગોળવા જેવાં હોય છે. તે વાંચીએ છીએ ત્યારે તેનાથી પ્રભાવિત થઈ જવાય છે. વર્તમાનમાં આવાં પ્રભાવક પુસ્તકોમાં એક પુસ્તક અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત થયું છે. તેનું નામ છે સેપીઅન્ઝ. તેના લેખક છે યુવલ નોઆ હરારી. આ અદ્ભુત પુસ્તક છે. આ મૂળે ઇતિહાસનું પુસ્તક છે. તેમાં માનવજાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપેલો છે, પણ વાંચીએ છીએ ત્યારે ઇતિહાસના પુસ્તક કરતાં કોઈ રોમાંચક નવલકથા વાંચતા હોઈએ તેવો આભાસ થયા કરે છે.

આ પુસ્તક વિશે વિસ્તારથી જાણવાની જરૂર છે. પહેલાં તો પુસ્તકના લેખકનો પરિચય કરીએ. લેખક છે યુવલ નોઆ હરારી. ડૉ. હરારી ઇઝરાયલના ઇતિહાસકાર છે. તે જેરુસલેમની હિબ્રુ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક છે. તેમનું ઇતિહાસનું સંશોધન વ્યાપક સંદર્ભમાં રહેલું છે. તેમણે આ પુસ્તક ઉપરાંત બીજાં બે પુસ્તક હોમો ડિયસ અને ટ્વેન્ટી લેસન્સ ફોર ટ્વેન્ટી ફર્સ્ટ સેન્ટ્યુરી પણ લખેલાં છે. ત્રણે પુસ્તકોએ વિચારજગતમાં હલચલ મચાવી દીધી છે. સેપીઅન્ઝ પુસ્તકનો તો લગભગ પચાસેક ભાષામાં અનુવાદ થઈ ચૂક્યો છે. ગુજરાતીમાં પણ થયો છે. સાડા ચારસો પાનાંના આ પુસ્તકનું પાનેપાનું એટલું તો રસપ્રદ છે કે એક વાર હાથમાં લીધા પછી મૂકવાનું મન જ ન થાય. આ પુસ્તક ચાર વિભાગ અને વીસ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલું છે. પહેલા વિભાગમાં માણસ કેમ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને તેનું શરૂઆતનું જીવન કેવું હતું તેની વાત કરે છે. તેને તેઓ 'બૌદ્ધિક ક્રાન્તિ' એવું નામ આપે છે. બીજા વિભાગમાં 'કૃષિ ક્રાન્તિ'ની વાત કરે છે. તેના કારણે તે જગતમાં કેમ પ્રસર્યો તેની કથા છે. ત્રીજા વિભાગમાં માનવજાત કેમ વિકસતી ગઈ અને તેમાં કયાં પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો તેની વાત કરે છે. ચોથા અને છેલ્લા વિભાગમાં આધુનિક સમયમાં જે વૈજ્ઞાનિક ક્રાન્તિ થઈ તે કેમ થઈ, તેમાં કયાં પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો અને તેનો આજે શો પ્રભાવ છે અને તેને આધારે માનવજાતનું ભાવિ કેવું હશે તેની વાત કરે છે. આ દરેક વિભાગ

એટલા બધા મુદ્દાથી સમૃદ્ધ છે કે તે વાચકના મગજને પણ વૈચારિક રીતે સમૃદ્ધ કરે છે. અહીં તેના મુખ્ય મુદ્દાની ચર્ચા કરીએ.

પ્રથમ પ્રકરણમાં માનવજાત-જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'હોમો સેપીઅન્સ' કહે છે-તેનો કેમ ઉદ્ભવ થયો તેની વાત કરે છે. સાઠ લાખ વર્ષ પહેલાં સુધી મુખ્યત્વે વાનરો જ હતા. સાઠ લાખ વર્ષ આસપાસ ચિમ્પાઝીની એક શાખા માનવમાં ફેરવાઈ.* પચીસ લાખ વર્ષ પહેલાં આફ્રિકામાં ઓસ્ટ્રાલોપીથેકસ નામના શરૂઆતના જીનસ વાનરમાંથી થઈ.* વીસ લાખ વર્ષ પહેલાં તેમાંનાં કેટલાંક નર અને માદા મૂળ વતન છોડી વિશાળ ઉત્તરીય આફ્રિકા, યુરોપ અને એશિયાના પ્રદેશોમાં સ્થળાંતર કરી ગયાં. ક્રમશઃ તેમની અનેક પ્રજાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવતી ગઈ. તેમાં મુખ્ય પ્રજાતિ 'નિએન્ડરથલ' હતી. તે વીસ લાખ વર્ષ સુધી ટક્યા.* આ ઉપરાંત વિવિધ સ્થળોએ 'હોમો સોલોએન્સીસ', 'હોમો ડેનીસોવા', વગેરે પ્રજાતિઓ પણ હતી. અન્ય પ્રાણીમાં આ સેપીઅન્સ એ રીતે જુદા પડ્યા કે તેમનું મગજ અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં મોટું હતું. તેના કારણે તેનામાં વિચારવાની શક્તિ વિકસી. બીજી ખાસિયત એ થઈ કે તે બે પગ પર ઊભો થઈ શક્યો. તેનાથી તેની ગતિ વધી અને બીજા બે પગ હાથ તરીકે કામ કરવા લાગ્યા.* માનવનાં બાળક બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં શરૂઆતમાં નિરાધાર હતાં. તેના કારણે સામાજિક ક્ષમતાનો વિકાસ થયો. એક બાળકને મોટું કરવા આખો કબીલો કામે લાગતો. તેથી સામાજિકતાનો વિકાસ થયો. તેઓ ઉત્ક્રાન્તિમાં આગળ વધવા લાગ્યા. ટકવા માટે હથિયારોની શોધ કરી. આગની શોધ કરી. તેના કારણે આહાર બદલાયો. પરિણામે શરીરનું બંધારણ બદલાયું, મગજનો વિકાસ થયો અને આંતરડાં ટૂંકાં થયાં.

બીજા પ્રકરણમાં સેપીઅન્સે ભાષાની શોધ કરી તેની ચર્ચા છે. માણસે ભાષાની શોધ કંઈ આદાનપ્રદાન માટે નહોતી કરી, પણ મુખ્યત્વે તો ગપ્પાં મારવા માટે, ગપસપ કરવા માટે જ કરી હતી. લેખક તો ત્યાં સુધી કહે છે કે માત્ર ત્યારે જ નહીં, આજે પણ માનવીય પ્રત્યાયનની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ - ઈમેઇલ્સ, ફોન કોલ્સ, અખબારની કોલમો - આખરે તો ગપસપ જ છે. તેમાં ઉમેરો કરતાં લેખક કહે છે કે માણસની વિશિષ્ટતા એ છે કે માણસ કલ્પના ઉમેરી વાતો કરે છે. આ ભાષાની મદદથી માણસ મોટા સમૂહમાં રહેવા લાગ્યો. તે એમ કેમ કરી શક્યો? લેખક કહે છે કે તેનું કારણ તેની કલ્પનાશક્તિ હતી. તેણે સમૂહમાં રહેવા માટે એક સર્વ(સા)માન્ય વાર્તા - મિથ - ઊભી કરી જેના આધારે તે પરસ્પર સહકાર સાધી શક્યા. લેખક કહે છે કે 'આધુનિક રાજ્યો હોય, મધ્યયુગી ચર્ચ હોય, પૌરાણિક શહેર હોય કે પ્રાચીન કબીલો હોય - મોટી સંખ્યામાં કામ કરી શકે તેની પાછળ આ લોકો સામૂહિક રીતે અમુક કલ્પનાઓમાં વિશ્વાસ રાખે છે'. એટલે, લેખક કહે છે કે, 'બૌદ્ધિક ક્રાન્તિ થઈ ત્યારથી સેપીઅન્સ બેવડી વાસ્તવિકતામાં જીવે છે. એક તરફ બહારના જગતની વાસ્તવિકતા અને બીજી બાજુ દેવતાઓ, રાષ્ટ્રો, કોર્પોરેશનોની કાલ્પનિક વાસ્તવિકતા. અને સમય પસાર થતાં આ કાલ્પનિક વાસ્તવિકતાઓ વધારે શક્તિશાળી બની છે. લેખક તેનું મહત્ત્વ સમજાવતાં લખે છે કે 'સેપીઅન્સે જબરદસ્ત વિવિધતાવાળી સરચાઈની કલ્પના કરી અને તેનાથી વ્યવહારમાં જે વિવિધતા આવી, તેને આપણે 'સંસ્કૃતિ' કહીએ છીએ. એક વાર સંસ્કૃતિઓની શરૂઆત થઈ, તે પછી એમનાં પરિવર્તન અને વિકાસમાં પાછું વળી જોવાપણું ન

* માનવઉત્ક્રાન્તિને લગતી સ્પષ્ટતાદર્શક ચર્ચા માટે જુઓ પૃ. ૬૩ ઉપરની નોંધ. (હેમન્ત દવે)

રહ્યું. આ સતત પરિવર્તનને આપણે ‘ઇતિહાસ’ કહીએ છીએ’. લેખકે આ પ્રકારણમાં આ વિષયની ખૂબ ઉત્તેજક ચર્ચા કરી છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં તેઓ સમજાવે છે કે બૌદ્ધિક ક્રાન્તિ અને કૃષિ ક્રાન્તિ વચ્ચેના સમયમાં માણસ કેવી રીતે જીવતો હતો. મુખ્યત્વે તે શિકારી અને સંગ્રહખોર હતો. તે ખાઉંધરો પણ હતો. તેણે લાકડાનાં ઓજારો શોધ્યાં. નાની નાની ટોળીઓમાં સામૂહિક જીવન જીવતો હતો. પ્રથમ પ્રાણી તેણે જે પાળ્યું તે કૂતરો હતો. ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતો ગયો તેમ વસ્તુઓ સાથે માહિતી પણ એકઠી કરવા લાગ્યો. આહારવૈવિધ્ય પણ વધતું ગયું. તેના કારણે રોગો થવાની શરૂઆત થઈ અને તેનો સામનો કરવો પડતો. સમય જતાં તેમનામાં પણ વિવિધ માન્યતાઓ આવવા લાગી. તેમાંથી જ આધ્યાત્મિકતાનો જન્મ થયો. તેને યુદ્ધ અને ભૂખમરાનો સામનો પણ કરવો પડતો હતો. પણ આ બધું જાણવું અત્યારે મુશ્કેલ છે. તે બધાનો ઇતિહાસ, લેખકના મતે, મૌનના પડદા પાછળ છુપાયેલો છે. તે પડદો એટલો જાડો છે કે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

ચોથા પ્રકરણમાં સેપીઅન્ઝે કેમ ફેલાવાની શરૂઆત કરી તેની કથા છે. આફ્રિકાથી છેક ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી પહોંચ્યો. આનું કારણ શરૂઆતમાં સમુદ્રનું તળ નીચું હતું. પાછળથી તળ ઊંચું થતાં તેણે હોડીની શોધ કરી. જ્યાં પણ માણસ ગયો, ત્યાં તેણે સ્થાનિક પ્રાણીઓની કતલ કરી તેમનો વિનાશ કર્યો. તેનું આ પ્રસારણ છેક સાઈબિરિયા અને અમેરિકા સુધી પ્રસર્યું. પણ સર્વત્ર, તેના જવાથી, પર્યાવરણ ખોરવાતું રહ્યું. તેની આ ફેલાવાની ઘટનાને લેખક ‘ઘોડાપૂર’ નામ આપે છે.

ત્યાર બાદ તેઓ કૃષિ ક્રાન્તિની વાત શરૂ કરે છે. આશરે સાડા આઠ હજાર વર્ષ પહેલાં માણસે કૃષિ તરફ જવાની શરૂઆત કરી. મજાની વાત એ છે કે કોઈ એક જગ્યાએ કૃષિની શરૂઆત નહોતી થઈ. વિશ્વમાં સ્વતંત્ર રીતે ચારેતરફ ખેતીની શરૂઆત થઈ હતી. લેખક અહીં એક ચમકી જવાય તેવો અભિપ્રાય આપે છે. તે કહે છે કે ખેતીની શોધ ક્રાન્તિકારી ન હતી. બલકે છેતરામણી હતી. આ ક્રાન્તિએ ખેડૂતનું જીવન સરળ બનાવવાના બદલે વધારે મુશ્કેલ અને ઓછું સંતોષકારક બનાવી દીધું. એના કારણે વસ્તી વધવા લાગી. હોમો સેપીઅન્ઝ, જે સ્વતંત્ર જીવન જીવતા હતા, તેઓ ગુલામ બની ગયા. ખેતીના કારણે તેને અનેક ગેરફાયદા થયા. તેના શરીરમાં વિકૃતિઓ આવી. અનાજ આધારિત ખોરાક ખનિજો અને જૈવિકોમાં નબળો હતો. તેથી પાચનમાં અઘરો હતો. તેથી તબિયત પર અસર થઈ. જમીનના કારણે યુદ્ધો શરૂ થયાં, તેથી હિંસા વધી. લોકોની સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઈ. ખેતી માટે વધારે લોકોની જરૂર હતી, તેથી વસ્તી વધી. પણ તો સમાંતરે ખાનારા વધ્યા. એટલે ખેતી કરવા વધારે જમીનની જરૂર પડવા લાગી. લેખક કહે છે કે જે સુધારાથી જીવન વધારે સરળ બનવાની આશા હતી, તેના કારણે જ ખેડૂત પર વધારે બોજ આવી પડ્યો. ઇતિહાસનો આ સમય માણસ માટે વધારે કરુણાજનક બની ગયો. ખેતીના કારણે સમૃદ્ધિ ચોક્કસ આવી, પણ સમય જતાં માણસ તેનો જ ગુલામ બની ગયો. લેખક વ્યંગમાં કહે છે કે, ‘બે ટંક ખાવાની અને થોડીક સલામતીની લાલચમાં લેવાયેલા કેટલાક અયોગ્ય નિર્ણયોને લીધે પ્રાચીન શિકારીઓ બળબળતા તડકામાં પાણીની ડોલો ઊંચકવા મજબૂર થઈ ગયા’ (૧૦૭). સૌથી મોટી કરુણતા એ થઈ કે તેના કારણે પ્રાણીઓ પર આત્યંતિક ક્રૂરતા થવા લાગી.

પછીના પ્રકરણમાં લેખક કહે છે કે ખેતીની કાન્તિ ફેલાતી ગઈ તેમ તેમ ભવિષ્યનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું. ખેતીનો આધાર ઋતુઓ હોવાથી ભવિષ્યની ચિંતા સ્વાભાવિક હતી. તે સાથે બીજા પ્રશ્નો પણ આવવા લાગ્યા. રાજકીય અને સામાજિક વ્યવસ્થાઓમાં પરિવર્તન આવવું શરૂ થયું. દરેક જગ્યાએ એવા લોકો ફૂટી નીકળ્યા જે ખેડૂતોના વધી પડેલા અનાજ પર જીવવા લાગ્યા. આ વધારાના જન્મ અનાજમાંથી જ રાજકારણ, યુદ્ધો, ફિલસૂફી, વગેરે આવ્યાં. મહેલો, કિલ્લા, મંદિરો, સ્મારકો બંધાયાં. ખેડૂતો બિચારા કાળી મહેનત કરતા હતા અને તેના અનાજ પર એક નાનકડો વર્ગ ગુજરાન ચલાવતો હતો. આ લોકોએ ‘સહકાર’ શબ્દ શોધ્યો અને તેના આધારે સમાજવ્યવસ્થા શરૂ કરી. પણ લેખક કહે છે કે આ શબ્દ ભ્રામક હતો. તે એક છેતરામણી વાત હતી. સમાનતાની વાતો થતી હતી, પણ તેના નામે કેવળ શોષણ જ થતું હતું. તેમાંથી જ સામ્રાજ્યો વિકસ્યાં. નવી નવી કાલ્પનિક વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરવામાં આવી. તે જૂની માન્યતાઓ પર ટકેલી હતી. આમ તો લોકો તેના પર વિશ્વાસ ન કરે તો ભાંગી પડે, એટલે તેને ટકાવવા પુષ્કળ મહેનત કરવામાં આવી. તે માટે પોલીસ દળ, લશ્કર, અદાલતો, વગેરે રચવામાં આવ્યાં. લોકોને આ વ્યવસ્થા એવી તો ઠસાવી દેવામાં આવી કે તેઓ માનવા પણ તૈયાર ન થાય કે તે કેવળ કાલ્પનિક હતી. લેખક કહે છે કે આ કાલ્પનિક વ્યવસ્થા ત્યારે જ બદલે જ્યારે હજારો લોકોની ચેતના બદલાય.

પછીના પ્રકરણમાં લેખનની શોધ બાબતે વાત કરે છે. તેમાં કહે છે કે શરૂઆતનું લેખન તથ્યાત્મક હતું. શરૂઆતની લિપિ પણ અધૂરી હતી. પાછળથી વિકસાવવામાં આવી. લેખનમાં સામાન્ય ભાષા અને વહીવટી ભાષા વચ્ચે તફાવત હતો. ભાષાનો પ્રભાવ નોંધતાં લેખક કહે છે કે, ‘લેખનનો જન્મ માનવચેતનાના નોકર તરીકે થયો હતો, પરંતુ તે માલિક બની રહી છે’. પછી લેખક સવાલ કરે છે કે માણસમાં જૈવિક રીતે તંત્રો ચલાવવાની ગેરહાજરી હતી, તો સામૂહિક તંત્રો કેમ ચલાવી શક્યો? તેનો જવાબ આપતાં કહે છે માણસે કાલ્પનિક વ્યવસ્થા ઊભી કરી અને લિપિ શોધી. પણ આ કાલ્પનિક વ્યવસ્થા નિષ્પક્ષ કે ન્યાયી ન હતી. તેના કારણે લોકો ઊંચનીચના કૃત્રિમ ભેદમાં વિભાજિત થઈ ગયા. ઉચ્ચ વર્ગને વિશેષાધિકાર અને સુખ મળ્યું અને નીચલા વર્ગના ભાગે ભેદભાવ અને શોષણ આવ્યાં. પણ આ તફાવતોનાં મૂળ ઉપજાવેલી કાઢેલી વાર્તાઓમાં – મિથમાં – છે. કાળા-ધોળા, બ્રાહ્મણો-શૂદ્રો... માણસની કલ્પનાની પેદાશ છે. આની એમણે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. તેમાં તેમણે જાતીય ભેદ સ્ત્રી-પુરુષના ભેદની પણ ચર્ચા કરી છે. સાથે જીવવિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિની પણ ઉત્તમ ચર્ચા કરી છે. પણ આ બધાનો સાર એ છે કે વહીવટ ચલાવવા કાલ્પનિક વ્યવસ્થા ઊભી કરી. બંધારણ, કાયદા, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા, ઊંચ-નીચ, અસમાનતા, લિંગભેદ બધું જ કાલ્પનિક છે. તેને જીવવિજ્ઞાન સાથે કશો સંબંધ નથી. તે સાંસ્કૃતિક છે જે પણ કાલ્પનિક છે. હવે તે આના આધારે ‘સંસ્કૃતિ’નું ચિંતન શરૂ કરે છે.

સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ કહે છે, ‘માન્યતાઓ અને વ્યવહારથી ટેવાયેલા લોકો જન્મથી જ અમુક રીતે વિચારતા, અમુક બાબતો ઇચ્છતા અને અમુક નિયમો પાળતા થયા. એ રીતે તેમણે એક એવી કૃત્રિમ વૃત્તિ પેદા કરી, જેણે લાખો અજાણ્યા લોકોને પરસ્પર અસરકારક રીતે સહયોગ કરવા પ્રેર્યા. આ કૃત્રિમ વૃત્તિના આ તંત્રને ‘સંસ્કૃતિ’ કહે છે’. તે સતત અનેક વિરોધાભાસો સાથે તાલમેળ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી રહે છે. આ સંસ્કૃતિઓ બદલાતી રહે છે. જબરો વિરોધાભાસ એ છે કે એક તરફ સંસ્કૃતિનાં જૂથો એક મહાસંસ્કૃતિમાં ફેરવાઈ જાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ આ

મહાસંસ્કૃતિ ટુકડાઓમાં વહેંચાતી રહે છે. આ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સંઘર્ષ થતો રહે છે. લેખક કહે છે કે આ સંઘર્ષ ખરી રીતે બહેરાઓ વચ્ચેના સંવાદ જેવો છે. કોઈને ખબર પડતી નથી કે સામેવાળો શું કહે છે. પણ, લેખક કહે છે, થોડી સદીઓથી ગ્લોબલાઇઝેશનના પૂરમાં બધી સંસ્કૃતિઓ ઓળખાય નહીં તેવી બદલાઈ ગઈ છે.

લેખક કહે છે કે 'માણસે જે કાલ્પનિક વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી, તેણે માનવજાતના મોટા હિસ્સાને વિભાજિત કરવાનું કામ કર્યું. પણ ઈશુ પહેલાંનાં એક હજાર વર્ષ પહેલાં ત્રણ વ્યવસ્થાઓ એવી આવી જેમણે કલ્પના કરી કે માનવજાત એક એકમ છે. એક હતી નાણાકીય-આર્થિક વ્યવસ્થા. બીજી હતી રાજકીય વ્યવસ્થા અને ત્રીજી હતી ધાર્મિક વ્યવસ્થા'. આ વેપારીઓ, વિજેતાઓ અને ધર્મપ્રવર્તકો એવા લોકો હતા જેમણે 'અમે' અને 'તમે'ના બેવડા ઉત્ક્રાન્તિક વિભાજનમાંથી ઉપર ઊઠી માનવજાતની સંભવિત એકતાનાં દર્શન કર્યાં હતાં. હવે તેઓ આ ત્રણની વિસ્તૃત ચર્ચા કરે છે. તેઓ પ્રથમ પૈસાને લે છે, એનો ઇતિહાસ સમજાવે છે, પછી એ કેમ સ્વીકાર્ય છે તે સમજાવે છે, એની કિંમત સમજાવે છે. અંતે કહે છે કે 'આજે જે સંગઠિત વિશ્વ છે તેનો પાયો કેવી રીતે નખાયો તેની શરૂઆત એક મહાન વિજેતાથી થઈ. લોકો તેના ચુસ્ત અનુયાયી બની ગયા. એ વિજેતાનું નામ હતું પૈસો. જે લોકો એકસરખા ઈશ્વરમાં નથી માનતા કે એકસરખા રાજાના હુકમને તાબે નથી થતા, તે લોકો એકસરખા પૈસાનો ઉપયોગ કરવા તત્પર હોય છે'. પછી કટાક્ષ કરતાં કહે છે, 'સમગ્ર અમેરિકાને નફરત કરનાર ઓસામા બિન લાદેનને અમેરિકન ડોલર પ્રત્યે પ્રેમ હતો'. પછી તેઓ સામ્રાજ્યવાદની ચર્ચા કરે છે. તે કહે છે કે સામ્રાજ્યનું નિર્માણ કરવા અને જાળવવા વિશાળ આબાદીનો સંહાર કરવો પડે છે. જે રહી જાય છે તેમનું કૂર દમન કરવું પડે છે. એટલે સામ્રાજ્યનાં ઓજારો યુદ્ધ, ગુલામીકરણ, દેશનિકાલ અને નરસંહાર છે. તેઓ કહે છે, 'તમામ માનવીય સંસ્કૃતિઓ કમ સે કમ આંશિક રીતે સામ્રાજ્યો અને સામ્રાજ્યવાદી સભ્યતાઓનો વારસો છે. એકવીસમી સદીમાં નવું વૈશ્વિક સામ્રાજ્ય શરૂ થઈ ગયું છે. દુનિયાના લગભગ ૨૦૦ દેશો છે, પણ કોઈ સાચા અર્થમાં સ્વતંત્ર નથી. દુનિયાના એક હિસ્સામાં બનતી ઘટના ઝડપથી બીજા ખૂણાને પ્રભાવિત કરે છે. સાંસ્કૃતિક રીતરિવાજો પણ ઝડપથી પ્રસરી રહ્યાં છે. બધાં રાષ્ટ્રો એકસરખી સમસ્યાઓથી જ પીડાઈ રહેલાં છે.

ત્રીજા પરિબળ ધર્મની ચર્ચા કરતાં લેખક કહે છે કે આજે માનવામાં આવે છે કે ધર્મ ભેદભાવ, મતભેદ, વગેરેનું મૂળ છે, પણ હકીકતે ધર્મ જ પૈસા અને સામ્રાજ્ય પછી માનવોને એકત્ર કર્યાં છે. પછી તેઓ મૂર્તિપૂજા, એકેશ્વરવાદ, બહુશ્વરવાદ, વગેરેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરે છે. સમાંતરે આધુનિક માનવતાવાદી ધર્મના મુદ્દાની પણ ચર્ચા કરે છે. અંતિમ મુદ્દા તરીકે વૈજ્ઞાનિક ક્રાન્તિની ચર્ચા કરે છે. તેમાં તેઓ શુદ્ધ વિજ્ઞાન અને ઉપયોગિતાવાદી વિજ્ઞાનની ચર્ચા કરે છે. વૈજ્ઞાનિક ક્રાન્તિની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે, 'વૈજ્ઞાનિક ક્રાન્તિ એ જ્ઞાનની ક્રાન્તિ નથી. એ ખાસ કરી અજ્ઞાનની ક્રાન્તિ છે. જે એક સૌથી મહાન શોધ વૈજ્ઞાનિક ક્રાન્તિની શરૂઆત કરી હતી તે શોધ એ હતી કે મનુષ્ય પાસે જીવનના મહત્ત્વના સવાલોના જવાબ નથી'. પણ સમાંતરે કહે છે કે વિજ્ઞાને જે અજાયબ સિદ્ધિઓ મેળવી છે તેનો યશ સરકારો, ફાઉન્ડેશનો અને ખાનગી દાતાઓને જાય છે જેમણે તે માટે અબજો ડોલર આપ્યા. આ ફંડ એટલા માટે આપવામાં આવે છે જેથી રાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક લાભ થાય. તેને તેઓ 'વિજ્ઞાન અને સામ્રાજ્યના વિવાહ' કહે છે. તે લખે

છે કે આધુનિક યુરોપિયનો માટે એક તરફ સામ્રાજ્યની રચના એક વૈજ્ઞાનિક પ્રકલ્પ હતો, તો બીજી બાજુ વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાની સ્થાપના એક સામ્રાજ્યનો પ્રકલ્પ હતો. તેના આધારે તે મૂડીવાદની ચર્ચા કરે છે. તેમાં પશુઓ પર થતો ત્રાસ, ઉપભોક્તાવાદ, ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિનો પ્રભાવ, વગેરેની ચર્ચા કરે છે.

છેલ્લે એને આધારે તેઓ સુખની ચર્ચા કરે છે કે માણસ આજે પ્રગતિના કારણે સુખી છે કે નહીં. છેલ્લે માણસના ભાવિની વાત કરતાં તેઓ કહે છે કે ગંભીરતાથી વિચારવાની જરૂર એ છે કે ઇતિહાસના આગળના તબક્કામાં માત્ર ટેકનોલોજિકલ અને વ્યવસ્થાનાં પરિવર્તન જ સામેલ નહીં હોય, પણ તેમાં માનવચેતનામાં પાયાનું પરિવર્તન પણ હશે. અંતે કહે છે કે, ‘આપણે અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે, પણ કોઈને ખબર નથી કે આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ. આપણે પહેલાં કરતાં વધારે શક્તિશાળી છીએ, પણ આપણને એ ખબર નથી કે આ શક્તિનું કરવાનું શું છે. મનુષ્યો પહેલાં કરતાં વધારે બેજવાબદાર બન્યા છે’.

આ દરેક મુદ્દાની એમણે એટલી તો ઝીણવટથી ચર્ચા કરી છે કે વાંચતાં આશ્ચર્ય થાય. લેખકની વિદ્વત્તા ચકિત કરે તેવી છે, પૃથક્કરણશક્તિ સ્તબ્ધ કરે છે, અવલોકનો વિચારવા પ્રેરે છે. પુસ્તક પૂરું કરીએ છીએ ત્યારે જાણે સમગ્ર વ્યક્તિત્વ છલકાઈ ગયું હોય તેવી અનુભૂતિ થાય છે. વાત અટકાવીએ તે પહેલાં લેખકના વિવિધ વિષયો વિશેનાં અવલોકનો જાણવા જેવાં છે.

- ‘બાયોલોજિકલ સચ્ચાઈ બ્લેક અને વ્હાઈટ નથી હોતી. એમાં ઘણી મહત્ત્વની બાબતો ધૂંધળી હોય છે’. (પૃ૦ ૩૩)
- ‘પ્રજાતિઓના અદૃશ્ય થવાની પહેલી લહેર શિકારી મનુષ્યોના ફેલાવા સાથે આવી. પછી ખેડૂતોના વિસ્તાર સાથે વિનાશની બીજી લહેર આવી અને આપણને ઔદ્યોગિક ગતિવિધિના કારણે હાલમાં ત્રીજી લહેર અંગે મહત્ત્વની જાણકારી મળે છે. આપણા પૂર્વજો કુદરત સાથે સુમેળથી રહેતા હતા એવા પર્યાવરણવાદીઓના દાવા માનવા જેવા નથી. ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિથી બહુ પહેલાં, તમામ જીવોમાંથી હોમો સેપીઅન્ઝે જ મોટા ભાગની વનસ્પતિ અને પ્રાણીજાતિઓને અદૃશ્ય થઈ જવાની સ્થિતિમાં ધકેલી દેવાનો રેકોર્ડ બનાવ્યો હતો. એટલે જ બાયોલોજીના ઇતિહાસમાં આપણે સૌથી હિંસક પ્રજાતિ હોવાની વિચિત્ર ઓળખાણ ધરાવીએ છીએ’. (પૃ૦ ૮૦)
- ‘કૃષિ ક્રાન્તિએ માનવજાતિના ખોરાક માટે ખાદ્યપદાર્થોનો જથ્થો વધારી દીધો, પણ વધુ અન્નથી વધુ ડાયટ અથવા વધુ આરામ ન મળ્યો. તેને બદલે તેનાથી વસ્તી વિસ્ફોટ અને ખાનપાનથી બગડી ગયેલો વર્ગ પેદા થયો. સામાન્ય ખેડૂત શિકારી કરતાં વધુ મહેનત કરતો હતો અને બદલામાં વધુ ખરાબ ખોરાક ખાતો થયો. કૃષિ ક્રાન્તિ ઇતિહાસની સૌથી મોટી છેતરામણી હતી’. (પૃ૦ ૮૮)
- ‘ખેતરમાં વધારાના હાથની જરૂર બહુ હતી. પણ વધારાનાં મોં ઝપાટામાં વધારાનો ખોરાક ખાઈ જતાં હતાં. એટલે વધારાનાં ખેતરોની જરૂર પડી... વિરોધાભાસ એ હતો કે જે સુધારાઓથી જીવન વધુ સરળ બનવાની આશા હતી, તેના જ કારણે ખેડૂતોના માથા પર

વધુ બોજ આવી પડ્યો'. (૫૦ ૧૦૪)

- 'ઇતિહાસની એક કરુણતા છે કે લક્ઝરી જરૂરિયાત બની જાય છે તો એમાંથી નવી જવાબદારીઓ આવે છે. એક વાર લોકોને અમુક લક્ઝરીની આદત પડી જાય, પછી એ રૂટિન બની જાય છે. એના પર એ આધાર રાખતો થઈ જાય છે. છેવટે એક એવો સમય આવે છે કે એના વગર સહેજ પણ નથી ચાલતું. આજનું જ ઉદાહરણ લઈએ તો છેલ્લા કેટલાય દાયકાઓથી આપણે વોશિંગ મશીન, વેક્યુમ ક્લીનર, ટેલિફોન, કમ્પ્યુટર, વગેરે સમયને બચાવે તેવાં અનેક સાધનો શોધ્યાં છે. મેં ઘણો સમય બચાવ્યો છે, પણ તેમ છતાં શું હું વધારે આરામદાયક જિંદગી જીવી શકું છું?' (૫૦ ૧૦૬)
- 'સહકાર' શબ્દ બહુ પરોપકારી લાગે છે, પણ એ હંમેશાં સ્વૈચ્છિક નથી હોતો અને ભાગ્યે જ સમાનતાવાદી હોય છે. માનવીય સહકારનાં મોટા ભાગનાં તંત્ર દમન અને શોષણ કરતાં રહ્યાં છે'. (૫૦ ૧૨૨)
- 'વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ત્યારે જ ફૂલેફાલે જ્યારે તેની સાંકળાંક કોઈ એક ધર્મ કે વિચારધારા સાથે હોય. સંશોધનના ખર્ચને વિચારધારા જ યોગ્ય ઠેરવે'. (૫૦ ૩૦૦)
- 'ત્રીજા વિશ્વમાં અસંતોષને ભડકાવતી બાબતોમાં ગરીબી, બીમારીઓ, ભ્રષ્ટાચાર અને રાજકીય દમન જ નહીં, પહેલાં વિશ્વના અમીર ઔદ્યોગિક દેશોની જીવનશૈલીની દેખાદેખી પણ કારણભૂત હોય છે'. (૫૦ ૪૧૪)
- 'મનુષ્યો એક એવી આંધળી ઉત્કાન્તિનું પરિણામ છે જે કોઈ ધ્યેય કે હેતુ વગર ચાલ્યા જ કરે છે. આપણાં કર્મો કોઈ દિવ્ય બ્રહ્માંડીય યોજનાનો હિસ્સો નથી. આવતી કાલે જો પૃથ્વી વિસ્ફોટમાં ઊડી જાય, તો પણ બ્રહ્માંડ એની રીતે એનું કામ કરતું રહેશે'. (૫૦ ૪૨૨)

આ પુસ્તકનું વાચન આપણી આંખો ખોલે છે કે આજ સુધી જે ઇતિહાસ શીખ્યા છીએ તે કેવળ ભ્રમમાં નાખે તેવો હતો. હકીકતમાં ઇતિહાસમાં જે ઘટનાઓ બની છે તેનું અર્થઘટન તદ્દન અલગ છે. આ પુસ્તક ભૂતકાળને સમજાવવા સાથે ભવિષ્યમાં જગત અને હોમો સેપીઅન્ઝ કેવાં હશે તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે. અને જો તેણે ખરેખર સુખી થવું હશે તો કેવી જીવનશૈલી અપનાવવી પડશે તેનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ અંતે આપે છે. એટલે ઇતિહાસથી શરૂ થયેલું આ પુસ્તક અંતે ફિલસૂફી બની જાય છે. પણ, એકંદરે, આ પુસ્તક વાંચતી વેળા અને પૂરું કરીએ છીએ ત્યારે એક જાતની બૌદ્ધિક તૃપ્તિનો ઊંડો અનુભવ થાય છે. બહુ ઓછાં પુસ્તકો તે આપવાની તાકાત ધરાવે છે.

નોંધ:

આ પુસ્તકમાં જે અવતરણો આપેલાં છે તે ગુજરાતી અનુવાદિત પુસ્તકમાંથી આપેલાં છે. એટલે ક્યાંક તો તેના ગુજરાતી પર્યાય હોવા છતાં, ખબર નહીં શા માટે, વ્યર્થ અંગ્રેજી શબ્દો જ મૂક્યા છે. પૃષ્ઠક્રમાંક તેનાં છે. એટલે અનુવાદ બાબતે પણ એકાદ-બે શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. સમગ્ર રીતે અનુવાદ ખૂબ જ રસાળ છે. વાચક ખૂબ સરળતાથી વાંચી શકે છે. છતાં ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ કે અનુવાદ ત્રણ પ્રકારનો થયો છે. મોટા ભાગનો અનુવાદ તો પુસ્તકને વફાદાર રહી થયો છે. ક્યાંક ભાવાનુવાદ થયો છે, જેમાં પુસ્તકમાંના દાખલાઓને ભારતીય દાખલાઓમાં ફેરવી નાખવામાં

આવ્યા છે. એટલે વાંચતી વેળા ખ્યાલ રાખવો કે આ દાખલા મૂળ પુસ્તકમાં નહીં હોય. તેમાં બીજા કોઈ દાખલા હશે. અને ત્રીજું ક્યાંક ક્યાંક અંગ્રેજી શબ્દોની ભરમાર મૂકી દીધી છે. તેમાં પણ ક્યાંક તો સમગ્ર વાક્યમાં મોટા ભાગના શબ્દો અંગ્રેજીમાં જ મૂક્યા છે અને એકાદ-બે શબ્દ ગુજરાતીમાં મૂકી વર્ણસંકર વાક્ય બનાવી નાખેલાં છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફૂડ શોર્ટેજ અથવા ડેમોગ્રાફિક દબાણથી થયું ન હતું’. ‘સેપીઅન્ઝની ટોળી અચાનક પર્મેનેન્ટ વીલેજમાં સ્થાપિત થઈ’. – ‘જિનેટિક્સ લોકો ઘણાં વર્ષોથી ડોમેસ્ટિક ઘઉંનાં ઓરિજિન્સ શોધી રહ્યા છે’. – ‘ખરાબ કનેક્શન’ – ‘નેરો દષ્ટિકોણ’ – ‘પાવર અને હેપીનેસ વચ્ચે કોઈ સ્પષ્ટ સંબંધ ન હતો’. – ‘એમાં એક ઇન્ટર સબ્જેક્ટિવ રિયાલિટીની જરૂર પડી’. ક્યાંક વળી અંગ્રેજી શબ્દ લખ્યા પછી કૌંસમાં ગુજરાતી શબ્દ પણ મૂક્યો છે. દા.ત. ‘પાઈરેટ્સ (ચાંચિયા)’. નકામું બેવડાયું છે. આમ સમગ્ર અનુવાદ ‘ગુજલિસ’ છાપ બની ગયો છે. સારો હોવા છતાં ખૂંચે છે. જેને અંગ્રેજી આવડે છે તેને તો વાંધો ન આવે, પણ જે માત્ર ગુજરાતી વાંચવા જ ટેવાયેલા છે તેને અનેક જગ્યાએ તકલીફ પડવાની. પણ સમગ્ર રીતે આ પુસ્તક એક સંતર્પક અનુભૂતિ આપે છે. વિચારપ્રેમી લોકોએ ફરજિયાત વાંચવા જેવું પુસ્તક છે.

(સેપીઅન્ઝ, લેખક: યુવલ નોઆ હારારી, અનુવાદ: રાજ ગોસ્વામી, પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ)

હારારીના સેપીઅન્ઝમાં માનવઉત્ક્રાંતિ: એક નોંધ – હેમન્ટ દવે

ગોર્ડન ચાઇલ્ડે એમનાં મેન મેઇક્સ હિમસેલ્ફ અને વોટ હેપન્ડ ઇન હિસ્ટરી આ બે પુસ્તકો અનુક્રમે ૧૯૩૬ અને ૧૯૪૨માં પ્રકાશિત કર્યા જેમાં એમણે એ સમય સુધી માનવઉત્ક્રાંતિમાં જે પરિવર્તનો આવ્યાં હતાં એનો પરિચય રસાળ શૈલીમાં સામાન્ય શિક્ષિતોને સમજાય તે રીતે આપ્યો હતો. આ બન્ને પુસ્તકો, એમાં કેટલીક બાબતો હવે કાલબાહ્ય થઈ હોવા છતાં, આજે પણ એટલાં જ માહિતીપ્રદ અને ચિત્તોત્તેજક છે. આ પુસ્તકોમાં ભાગ્યે કોઈ વિગતદોષ છે. આ પછી તાજેતરનાં વર્ષોમાં આવેલા હારારીના પુસ્તકમાં ગોર્ડન ચાઇલ્ડનાં ઉપરોક્ત પુસ્તકો પ્રકાશિત થયા પછી થયેલાં સંશોધનોને આમેજ કરી લેવામાં આવ્યાં છે. આ પણ એક લોકભોગ્ય પુસ્તક છે અને એમાં ચર્ચેલા વિષયો વિશેનાં સંશોધનાત્મક લખાણોમાંથી પસાર થવાનો જેને સમય નથી અથવા જેને એકીબેઠકે માનવઉત્ક્રાંતિમાં સારગ્રાહી પરિચય ઝીણવટમાં ઊતર્યા સિવાય મેળવી લેવો છે તેમની માટે એની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ છે. આ પુસ્તકના અનેક ભાષાઓમાં થયેલા અનુવાદો અને અનેક પુનર્મુદ્રણો એની સાક્ષી પૂરે છે. પણ આવાં પુસ્તકોની જે મર્યાદા હોય છે (ચાઇલ્ડ જેવાનાં પુસ્તકો તો અપવાદ જ રહેવાનાં) તે આમાં પણ છે. આ પુસ્તક મેં આખું વાંચ્યું નથી, પણ એમાં જે વિગતદોષો છે અને વિવિધ બાબતોને લગતી સંકુલતાને જે ગેરવાજબી રીતે ગાળી નાખવામાં આવી છે તે માનવશાસ્ત્ર કે પુરાતત્ત્વના કે ઇતિહાસના અભ્યાસીને કહે તેમ છે. સેપીઅન્ઝનાં પ્રારંભિક પૃષ્ઠોમાં આ મર્યાદાઓ ચોખ્ખી દેખાઈ આવે છે. એમાંથી કેટલીક દિશાનિર્દેશરૂપ ચર્ચા અહીં કરવી મુનાસિબ માની છે.

૧ ચિમ્પાન્ઝીની કોઈ શાખા માનવમાં ફેરવાઈ નહોતી. એમ કહેવું જોઈએ કે મનુષ્યોના અને ચિમ્પાન્ઝીના પૂર્વજો એક હતા. હારારી અતિસરળીકરણનો દોષ કરીને—અલબત્ત લોકરંજક પુસ્તકમાં આવું સરળીકરણ સામાન્ય ગણાય—લખે છે કે ‘સાઠ લાખ વર્ષ પહેલાં એક માદા વાનરે બે દીકરીઓને જન્મ આપ્યો: એક ચિમ્પાન્ઝીની માતા બની, બીજી આપણી પોતાની’ (Just 6 million years ago, a single female ape had two daughters. One became the ancestor of all chimpanzees, the other is our own grandmother. (૫૦ ૫)

૨ ઓસ્ટ્રેલોપિથેકસની ઉત્પત્તિ વાનરમાંથી ‘પચીસ લાખ વર્ષ પહેલાં’ નહોતી થઈ. હારારી જે લખે છે તે આ: વાનરોની એક પ્રારંભિક જાતિ ઓસ્ટ્રેલોપિથેકસમાંથી આશરે પચીસ લાખ વર્ષ પહેલાં પૂર્વ આફ્રિકામાં મનુષ્યની પ્રથમ ઉત્ક્રાંતિ થઈ (‘Humans first-evolved in East-Africa about 2.5 million years ago from an earlier genes of apes called *Australopithecus*... પૃ. ૬). આ વિધાન હારારીના પુસ્તકમાં જોવા મળતા અન્ય અનેક શિથિલ વિધાનોનું પ્રતિનિધિ છે. ઓસ્ટ્રેલોપિથેકસ વાનરોની જાતિ નથી. બલકે હોમિનિની તરીકે ઓળખાતા સમૂહની જાતિ છે. આ સમૂહમાં મનુષ્યો, ઓસ્ટ્રેલોપિથેકસ અને ચિમ્પાન્ઝીનો સમાવેશ થાય છે. ગોરિલા અને ઓરાંગઉટાન બન્ને વાનર હોવા છતાં એમનો સમાવેશ આ સમૂહમાં થતો નથી.

૩ નીએન્ડરટાલ વીસ લાખ વર્ષ સુધી ટક્યા એ વિધાન યથાર્થ નથી. નીએન્ડરટાલનો સમય આશરે ત્રણ લાખ વર્ષ પૂર્વેથી ૪૦-૩૦,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વનો માનવામાં આવે છે.

૪ બે પગ ઉપર ઊભું રહેનાર પહેલું પ્રાણી સેપીઅન્ઝ નથી. છેક ઓસ્ટ્રેલોપિથેકસના સમયથી દ્વિપાદ ગતિક્ષમતા આવી ચૂકી હતી. બલકે વાનરો પણ થોડા સમય સુધી બે પગે ચાલી શકે છે પણ ત્યાર બાદ એમણે પોતાના હાથનો સહારો લઈ ચાલવું પડે છે જેને ‘નકલ વોકિંગ’ કહેવામાં આવે છે.

સંદર્ભ:

Harari, Yuval Noah. 2011/2014. *Sapiens: A Brief History of Humankind* (Eng. tr. by the author with the help of John Purcell and Haim Watzman). London: Vintage Books.

સાંકળિયું

સંશોધન વિશે થોડુંક	હેમન્ત દવે	૦૩
•		
ભાવક અને તેની દષ્ટિએ કાલિદાસ	લલિતકુમાર પટેલ	૦૭
ઇબ્રાહિમ અલ્કાઝી: 'ઉસ્તાદ થે વો તો!'	એસ. ડી. દેસાઈ	૧૭
વિશ્વમાનવનો સાહિત્યસંદર્ભ	કિશોર વ્યાસ	૨૦
બદલતું ઓસ્ટ્રેલિયા: આદિમવાસીઓથી લઈને આપણા સુધીનું	જેલમ હાર્દિક	૨૫
સહજાનંદ સ્વામી (૧૭૮૧-૧૮૩૦) અને અરદેશર કોટવાળ: સાંસ્કૃતિક સમન્વયની કેડીએ	અરુણ વાઘેલા	૪૨
બાપીકા ઓરતા: વર્ણ ને વારસાની વાતડિયું	વિપુલ કલ્યાણી	૫૦
કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનો વિવેચકીય પ્રતિભાપુંજ: ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ	મણિભાઈ પ્રજાપતિ	૫૬
સેપીઅન્ઝ - એક સંતર્પક પુસ્તક	હરેશ ધોળકિયા	૬૪
આ અંકનાં લેખકોનાં સરનામાં		૦૬

લોકડાઉનના આ સમયમાં આ અંકનું મુદ્રણ અને વિતરણ અગાઉ મુજબ કરવું શક્ય ન જણાતાં, ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પ્રમુખ શ્રી નવીનભાઈ દવેની અનુમતિ સાથે આ અંક હાલ ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમથી પ્રકાશિત કર્યો છે.